

ॐ तत्सद्ग्रहणे नमः ।

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

अथ पञ्चदशप्रक्षः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

विनेययुक्ताखिलासिद्धवर्य—
लसच्चिदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।
नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं
हिरण्यकेश्यारुद्यगुरुं कृपांभिम् ॥ १ ॥
गुरुं गणपतिं नौमि जन्मज्ञानप्रदौ तथा ।
सह गौर्या सोमनाथं नौमि विष्णुं च पद्मया ॥ २ ॥
अश्वमेधं वृक्षमेधं सर्वमेधं चतुर्दशो ।
प्रक्षे पञ्चदशे यज्ञप्रायश्चित्तमथोच्यते ॥ ३ ॥

उक्तानि द्वादशाहार्दर्वाश्च नित्यानि कर्माणि यानीह हविर्यज्ञसोमयज्ञराजसूयाश्च-
मेधान्तान्व्याचरव्युराचार्याः । तेषामिदानीं प्रायश्चित्तप्रवचनमारभ्यते—

श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तं विघ्यपराश्रे विधीयते ॥ १ ॥

श्रुतौ लक्षणमात्रमेव प्रायश्चित्तं तस्योपदिश्यते । श्रुतिलक्षणप्रायश्चित्तमिति श्रूयते ।
श्रुतिर्वेदः । यस्यैव विधित्वाद्येन लक्ष्यते ज्ञायते तलक्षणं श्रुतौ लक्षणं यस्य तदिदं
श्रुतिलक्षणमिति । श्रुताविति सर्वमीनिर्देशः । श्रुतौ किंचिदुक्तं न कृत्वोक्तिरिति ।
इतरथा श्रुतिलक्षणमित्येव स्यात् । किंपुनस्तत् प्रायश्चित्तम् । प्रायो विनाशः । कथं
प्राय उ(यो)पदि(वि)ष्टे विनाशं कर्तुमात्मनः । उपदि(वि)ष्ट इति लोके दर्शनात् । चिती
संज्ञान इत्यस्माद्वातोश्चित्तमनेकार्थत्वाद्वातोः संधानं चित्तमित्युच्यते प्रायश्चित्तं विनष्टस्य
कर्मणः संधानं प्रायश्चित्तमित्युच्यते । चित्तचित्तयोः सुदागमो लक्षणकृत इति प्राय-

शब्दस्य विनाशपर्यायस्याकारान्तत्वाच्चित्तिचित्तयोः सुडागमेन प्रायश्चित्तमिति रूपसिद्धिः । लक्षणाच्च सुडागमो गणसूत्रवृत्तिकारेण प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वेति पठितत्वात् । श्रुतौ लक्षणं प्रायश्चित्तस्योपदिष्टमिति पिण्डितार्थः । तत्र चोदयति सर्वकर्मसु श्रुतिलक्षणेषु प्रायश्चित्तम्, स्मृतिलक्षणमिति न वक्तव्यम् । तत्र परिहारः—अन्यानि कर्माणि श्रुतिलक्षणानि भवन्ति प्रायश्चित्तमेव श्रुतिलक्षणमित्येवमुच्यते । कस्तर्द्यर्थः । श्रुतौ लक्षणमात्रं प्रायश्चित्तस्योपदिश्यते । चिह्नमात्रं यथा पुरोडाशः क्षायतीति । क्षायो दाहः । तल्लक्षणं प्रायश्चित्तस्य क्षायतीत्यत्र द्वयोर्बहूनां क्षाये प्रायश्चित्तम् । नैकस्यैव हविषः क्षाये । यद्यष्टो(ष्टा)पदि(दी)त्यवबुद्ध्येतेत्यत्र द्वादशपद्मां षोडशपद्मां वा प्रायश्चित्तसामान्यमात्रे नैमित्तिकं भवति । विध्यपराधे विधीयत इति कर्मविधिः । अपराधोऽन्यथा क्रिया, विधेरपराधो विध्यपराधः । तस्मिन्विध्यपराधेऽन्यथा भावे प्रायश्चित्तं विधीयते । यथा— यस्यानो वा रथो वाऽन्तराऽग्नी यातीत्यविधानेनान्तरागमनेन प्रायश्चित्तम् । यत्र तु विधिर्न तत्र प्रायश्चित्तं विहितत्वात् । यार्गार्थगमने च न प्रायश्चित्तम् । अथवा श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तं विध्यपराधे विधीयत इत्येतदेकं सूत्रम् । अर्थविशेषश्चान्य इति पूर्वसूत्रभेदमाश्रित्य पूर्वसूत्रेण श्रुतौ लक्षणमात्रमुक्तं न यावदपेक्षितमुक्तम् । द्वितीयसूत्रेण विहितस्य दुरुषवृ(कृ)त्यापराधे प्रायश्चित्तं न विधानान्तरेण विहितस्यान्यथाभावे भवतीति । इदानीमेकसूत्रत्वमाश्रित्योच्यते । विधीयते ब्राह्मणेनेति कर्म विधिस्तस्यापराधेऽन्यथाक्रियायां श्रुतिलक्षणं विधीयते न स्मृतिलक्षणं विधानसामान्यर्थात् । यत्र ह्यभयस्य प्राप्तिः कर्ममध्येऽपि स्मृतित्वलक्षणं प्रमाणम् । आचमनवत्कर्माङ्गत्वेन वेदमूलस्मृतिदर्शनात्तत्रैवम् । ब्रह्मैदूनार्थं औपासनं सर्वं निर्मन्थयं वेति व्रयः पक्षाः । औपासनैकदेशं वा स्थापनीयं सर्वमौपासनं वा स्थापनीयम् । अथवा तौ विनानिर्मन्थयं वा स्थापनीयम् । तत्रानुगमने विषयमाह—औपासनैकदेशपक्षे पाकात्पूर्वमनुगतश्चेत् पुनरौपासनैकदेशमाहत्याऽदधातीति । सर्वप्रायश्चित्तमनाम्नातत्वात् । पाकादूर्ध्वमनुगतश्चेत्पुनरेकदेशमाहत्य पुनः पाकं कृत्वा न वरदानं न प्रायश्चित्तम् । सर्वमौपासनपक्षे पाकात्पूर्वमनुगतश्चेदैपासनानुगमनप्रायश्चित्तं स्मृतिविहितम् । अयाश्चेति संधानं कृत्वा सर्वमाहत्य स्थापनीयम् । पाकादूर्ध्वमनुगतश्चेत्पूर्ववक्तसंधानविधिना संधाय स्थापनीयम् । निर्मन्थ्याग्निपक्षे पाकात्पूर्वमनुगतश्चेत् पुनर्निर्मन्थय स्थापनीयम् । पाकादूर्ध्वमनुगतश्चेत् पुनर्निर्मन्थयं स्थापयित्वा पाकः कर्तव्यः सर्वप्रायश्चित्तम् । द्वितीयाधानादिपूर्वौपासनैकदेशपक्षे तदेशमाहत्येत्यादिसर्वमौपासनपक्षे तन्तुमाते पथिकृतं च कृत्वा स्थापनीयम् । निर्मन्थयपक्षे लौकिकारणीद्वयमाहत्य माथित्वा तमाहत्य स्थापनीयम् । यस्य तु सर्वं आहितस्तस्य श्रोत्रियागारादाहतमपि द्वितीयाधानादिषु स्थापनीयम् । बहुपत्नीकश्चेत् स्मार्तविधिनौपासनान्त्रिं संसृज्य तस्यैकदेशं सर्वं वा निधायाऽधानं कर्तव्यम् ।

सर्वाधानपक्षे स्मार्तकर्मणां लोप एव श्रौतेन चरितार्थत्वात् । अग्नीकरणादि केचिछौकि-
कानले कुर्वन्ति । दक्षिणाग्नौ पैतृकं कर्म क्रियत इति निर्देशात् , अग्नीकरणादि तत्रैव
विद्यपराव इति वचनात्पुरुषापरावे तु श्रौतस्मार्तप्रायश्चित्तं भवति ॥ १ ॥

यथा पर्याहितानामेककार्याणां यूपादीनां विकल्पो द्रष्टव्यः । खदिरपलाशादीनामिहा-
प्येकानिमित्तानां विकल्पः स्यादत इदमुच्यते—

एकस्मिन्दोषे श्रूयमाणानि समभ्युच्चीयेरन्माय-
श्रित्तान्यर्थान्तरसंयोगात् ॥ २ ॥

एकस्मिन्दोष एकस्मिन्निमित्ते यानि विधीयन्ते प्रायश्चित्तानि समुच्चीयन्ते । तानि
यथा—अश्विहेत्रस्कन्दने—अस्फान्यौः पृथिवीमित्यभिमन्त्रणम् । उपसर्ग—उत्रं भय
पृथिवीमिति । अनशनमाहूतः सायं नाशीयादिति समुच्चय एतेषां भवतीति । किं कारणम् ।
अर्थान्तरसंयोगात् । अर्थादन्यदर्थान्तरत्वम् । अर्थान्तरस्य भावोऽर्थान्तरत्वम् । तस्मादर्था-
न्तरसंयोगात् । अर्थान्तरप्रयोजनं प्रयोजनादन्यत्वादित्यर्थः । अन्यत् प्रयोजनमभिमन्त्रणे-
नान्यदुपसर्गेणान्यचानशनेनातः समुच्चय इति । यद्यपि दोषनिर्वातप्रयोजनमेकं तदाऽप्ये-
कस्मिन्निमित्तेऽनेकप्रायश्चित्तोपदेशाद्विकल्पस्य चान्याग्यत्वाद्वौषपनिर्वातार्थश्च । तेन चावा-
न्तरप्रकारभेदेन साधनतया समुच्चयोपपत्तेः पाकिकत्वमन्याश्यमिति समुच्चयः । यथा
लोके—अक्षामयेऽक्षिदोषोऽन्योऽङ्गेन हन्यतेऽन्यो न वाऽन्येनान्यो निपातशयनेनेति
रोगपरिहारश्रयोऽनेकत्रैऽपि अवान्तरकार्यभेदो यथा तद्वदोषनिर्वातादर्थस्त्वेऽपि समुच्चयः ।
उपदेशो यथार्थवादो नार्थान्तरभावो न भवति एकार्थतैव तत्र विकल्पो भवति, न संसु-
च्चय इति । साक्षाद्विहियवादिवदेककार्यतया श्रवणाभावेऽपि अर्थवादादेव प्रयोजनदा-
यत् प्रागवगम्यते तत्रापि विकल्पो युक्तः । यथा पथिकृद्यागः स्वर्गफलप्रतिपत्त्यर्थो
वैश्वानरोऽपि तथैव । ततस्तयोर्विकल्प इति समुच्चयो न न्यायः । अदृष्टदोषोभयोरुपदेशा-
दुभाभ्यामेव हन्यत इति । अवान्तरकार्यभेदा इति प्रागेवोक्तम् । यस्तु
शाखान्तरस्थो विधिरेषामित्युच्यते । तत्रापि विकल्प एवाधिकविधेरनित्यत्वादिति ।
एकशास्त्रीयप्रयोगोपदेशो शाखान्तरीयांशोपसंहार एकेषामिति न वक्तव्यम् । ततो यत्रै-
केषामिति निर्देशस्तु तत्र विधीयमानप्रयोगादधिकथर्मेषपदेश इत्यवगमादनित्यस्त्वादृतः
समुच्चयत्वम् । दर्शपूर्णमासातिपत्तौ पाथिकृती वैश्वानरी च विहिते तयोः समुच्चयः
यत्र सामान्यविशेषभावस्तत्र सामान्यस्य विशेषेण बाधः । यथा—आहवनीयानुगमने
सामान्येन ज्योतिष्मतीष्ठिविहिता । अवाधाने कृत आहवनीयानुगमन आहुत्यन्तरं
विहितं तत्र बाधः । यथा देवाङ्गनमग्न्यज्ञ इत्येकेषामिति तत्राप्यदृष्टकार्यत्वात्समुच्चय-
संभवेऽपि विकल्प एवं मतान्तरत्वेनोपन्यासात् ॥ २ ॥

तत्र त्रिविधं प्रायश्चित्तमाह —

जपो होम इड्या च ॥ ३ ॥

चेतिप्रकारवचनः । अन्यान्यप्यनुमन्त्रणोपस्थानोपसमिन्धनपुनराधानादीनि संगृह्णाति । तेषामपि प्रायश्चित्तत्वेन वक्ष्यमानत्वात् । चितयोदाहरणं तु तेषां प्राधान्यरूपापनार्थं बाहुल्याभिप्रायं चेति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

सन्त्वेतनि प्रायश्चित्तानि समुच्चीयन्तां चार्थान्य(न्तर)त्वात् । कस्मै पुनरर्थाय तानि कियन्ते । अत आह —

दोषनिर्धारार्थानि भवन्ति ॥ ४ ॥

कर्मणो वैगुण्यमित्युक्तम् । तन्निर्धारेन कर्मण उपकुर्वन्ति, कार्यशक्तिमविकलां कुर्वन्तीत्यर्थः । कथं पुनरेतेषां तादर्थ्यमिति चेत्, एतस्मिन्वैगुण्य एतत्कर्तव्यमित्युक्ते तत्समाधानस्यापेक्षितत्वाद्वैगुण्यपरिहारार्थमेव तदवसीयत इति भावः ॥ ४ ॥

अस्त्वेषां दोषनिर्धारातः फलं कालोऽप्येषां व्याकरणीयः । किं कर्मकाल एव कर्तव्यानि, उतापवृत्ते कर्मणि आहोस्विदिष्यादेः पर्वाद्यपेक्षत्वात्स स कालः प्रतीक्षणीय इति । तत्राऽऽह —

अनन्तरं दोषात्कर्तव्यानि ॥ ५ ॥

क्षतादिचिकित्सावदनन्तरं दोषोदेतान्यनुष्ठितान्येव दोषं निर्हण्युर्नान्यथेति भावः । एतेन प्रायश्चित्ताधानस्याप्यतु नक्षत्राद्यनपेक्षत्वं व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

निर्हृते पुनर्दोषे कृत्स्वं कर्म ॥ ६ ॥

एवं प्रायश्चित्तेन निर्हृते दोषे ततः कर्मशेषः कार्य इत्यर्थः । यदप्यकृतमयथाकृतं वा सत्कृते प्रायश्चित्तेऽङ्गं प्रधानं वा तदपि यथा क्रियेत्युक्तं कृत्स्वमिति तत्राङ्गमपवृत्ते कर्मणि न क्रियते, प्रधानानुपकारात् । द्रव्यसंस्कारस्तु परतो द्रव्योपयोगाज्ञ क्रियते तदर्थत्वात् । प्रधानमप्यपवृत्तकालं न क्रियेत्काले कृतस्याकृतत्वात् । गौणकाले तु क्रियत एव मुख्याभावे गौणस्यापि ग्राह्यत्वात् । तेनावाक्परपर्वणः । क्रियैव दर्शपूर्णमासयोः । तच्च परस्तादर्शयिष्यामः । केचित्तु व्याचक्षते निर्हृते दोषे पुनः कर्म कृत्स्वं भवति सकलं भवति फलदानसमर्थं भवतीति ॥ ६ ॥

ननु निर्हृतदोषमपि कर्म दोषागमविकलशक्तिकं सत्कथं कार्याय कल्पयिष्यते । नहि शल्यप्रवेधात्पादेन खञ्जः सन्नुत्त्वातशल्योऽपि पन्थानं प्रतिपद्यते । तेन प्रयुक्तस्य कर्मणोऽपार्थकत्वात्पुनः प्रयेगण भवितव्यम् । अत आह —

[पट्टलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाच्यारव्यासमेतम् । २६५

तस्य नावचनात्पुनः प्रयोगः ॥ ७ ॥

तस्य महात्मप्रयुक्तस्य इर्मणो नर्ते वचनात्पुनः प्रयोगो भवति । भवत्येव तु वचनां ग्रन्था—‘अम्यां दुष्ट्वा पुनर्होत्प्यम्’ अथान्यामिष्टमनुव्वणां तन्वीतेत्यादौ । को लाहृष्टर्थस्य कर्मणः कार्याकार्यते शक्यशक्ती वा जानीयात् । न खल्वन्धो रूपविशेषान्यस्थिति । तस्माद्यस्य शास्त्रमेव पुनः प्रयोगं शास्ति कामं तत्र प्रशोक्ष्यते प्रत्येष्यते च तस्य पञ्चोरिव कार्या(र्य)शक्तिः । यत्र तु न शास्त्रमस्ति, कुतस्तत्र पुनः प्रयोगः । प्रत्येष्यते तु तत्र प्रत्युत्तस्यैव कर्मणश्चिकित्सितपटलस्येव चक्षुषः कार्यशक्तिरित्यलं प्रसङ्गेन ॥ ७ ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेत्यन्वाहिताग्निः प्रयास्यज्जुहुयात् ॥ ८ ॥

यद्यन्वाहिताग्निर्देशविष्णवाद्यावश्यकनिमित्तवशात्सगृहः प्रयास्यन्स्यात् तदा तुभ्य-
वित्यन्याऽहवनीये जुहुयात् । वास्तोष्पतीयप्रत्याभ्नायः ॥ ८ ॥

पृथगरणीष्वग्रीनसभारोष प्रयाति ॥ ९ ॥

अरणिवचनाज्ञाऽत्मनि समारोप्याः ॥ ९ ॥

यत्र वसेत्तदैतामिष्टिं सर्वस्थापयेत् ॥ १० ॥

यत्र वत्स्यति तत्रावसितहोमान्तं कृत्वा कृतान्तात्प्रक्रम्येष्टि: संस्थाप्या ॥ १० ॥

यद्यन्वाहिताग्निराहवनीयोऽनुगच्छेदन्वयिरुषसाम-

ग्रप्रख्यदित्यन्यं प्रणीय यो अग्निं देव वीतये हवि-

ष्पां आ विवासति । तस्मै पावक मृडय

स्वाहेति सुवाहुतिं जुहेति ॥ ११ ॥

पूर्णं स्तुवं सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा, इदं विष्णुर्विचक्रमं इत्याहुतिं जुहुयात् (आप०
श्रौ० ९-१-११) इत्यापस्तम्भः । जुहूनिवृत्तर्थं स्तुवग्रहणम् । वैष्णवीं तु जुह्वा
जुहुयाद्यद्व्यापृता भवति ॥ ११ ॥

यः कक्षनानुगच्छेदेतदेव प्रायश्चित्तम् ॥ १२ ॥

तं तमनुगतं योनित उत्पाद्य भूरित्युपस्थानादि समानम् । होमावपि तत्र तत्रैवेति
भाष्यकृत् । आहवनीय एवेति दैख्यानसः ॥ १२ ॥

मथित्वा गार्हपत्यम् ॥ १३ ॥

गार्हपत्यमनुगतं मन्थनेनोत्पाद्य यथोक्तमेव प्रायश्चित्तमार्चतयेत् । तथाऽहवनीय-
स्यापि गार्हपत्यतामापन्नस्य मन्थनमेव न प्रणयनं यथोर्ध्वमौत्तरवेदिकप्रणयनात्पशु-
सोमयोः ॥ १३ ॥

प्रणयनवर्जमावर्तेत् ॥ १४ ॥

यथा दक्षिणाग्न्यनुगतिप्रायश्चित्तं प्रकृत्याऽहं भरद्वाजः— अन्वाहृष्यपचने जुहुयादित्याश्मरथः । आहवनीय इत्यालेखन इति केचित्त्वाहवभीयामुगातावत्यजस्त्रविषये प्रणयनवर्जमावर्तयन्ति तस्य गार्हपत्यानुप्रवेशाद्यमन्थमेव सर्वत्रेति । अद्युक्तम् । अविशेषात् । उद्धार्यस्यापि गार्हपत्यानुप्रवेशे प्रमाणाभावस्थादर्शितत्वाच्च । अस्तु वा तदनुप्रवेशस्तदा तमेजस्त्रोऽप्यनुप्रविशन्न दण्डेन पराञ्जुद्धते योनित्वादेशप्रवेशहेतोस्तं प्रत्यविशेषात् । वाच्यो वा विशेषम् । तस्मात्प्रणयनविशिष्टप्रवशिष्टमेव ग्रन्थान्मजस्त्रोद्धार्ययोः ॥ १४ ॥

या प्रकृतिर्दक्षिणायेः ॥ १५ ॥

तत् आहरेदिति शेषः । प्रदर्शनार्थं चैतत्सम्यावस्थयेषुपि यः कथ्यन्तु चेदिति सामान्योपक्रमात् । अन्यथा तस्याऽन्तर्थकथप्रसङ्गाच्च । तदभिप्रायमेव चानुयोज्जनुक्रमणं वेदितव्यम् । अनित्यत्वाभिप्रायमित्यपरे । तदेतदन्वाहितप्रायश्चित्तं स्वविषये सर्वमाश्रिहोत्रिकादिप्रायश्चित्तान्तरं बाधते, विशेषविषयत्वात् । यस्य चोभावनुगतावित्यनेन तु सर्वे विषिर्बाध्यते, विशिष्टतमविषयत्वात्तस्य । सर्वेऽपि ह्यमुगातप्रायश्चित्तसंविधयोऽन्योहितानन्वाहितादिगोचरा एकैकानुगतांकभिन्निग्रोकाभ्युदयेरहितोभयानुगतौ च सावकाशाः । तद्विशिष्टेभयानुगतौ युक्तं तदेकविषयेणानेकं बाध्यत इति ॥ १५ ॥

श्रीरित्युपातिष्ठेत् ॥ १६ ॥

स्पष्टम् ॥ १६ ॥

मनसा व्रतोपायनीयं यजुर्जपेत् ॥ १७ ॥

यजमान इति शेषः । व्रतोपायनीयमिति वचनाङ्गतं चरिष्यामीति (तै० सं० १-५-१०) च मन्त्रलिङ्गात् । ‘संतर्तिर्वा एषा यज्ञस्य’ (तै० ब्रा० ३-७-२) इत्यादिना विच्छिन्नब्रतसंतानार्थत्वस्तवनाच्च व्रतोपायनीयमिति स्वस्य यद्वतोपायनीर्थं यजुस्तज्जपेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

इदं त एकं पर उत एकं तृतीयेन ज्योतिषा
संविशस्व । संवेशनस्तनु वै चारुरेधि प्रिये
देवानां परमे जनित्र इत्यन्वाहिताग्रेरग्रिमपक्षा-
यन्तमा शम्यापरासात्संभरेत् ॥ १८ ॥

अन्वाहिताधिकारशङ्कानिवृत्यर्थमाहिताभिग्रहणम् । यावति देशे शम्या परास्ता
पतति ततोऽर्वाभ्यद्यग्निः कश्चिदपक्षायेत्, आयतनादपगच्छेत् । तदा तमेव त्रिः पर्णोत्य
संभरेत्पुनरायतने निक्षिपेत् । तदुक्तमापस्तम्बेन— शम्यापरासात्परि वाजपतिः कविर-

१४८] महादेवशा॒खि॒संक्षि॒प्तयोगचन्द्रिका॑व्याख्यासमेतम् । २६७-

ग्निरिति त्रिः प्रदक्षिणं परिक्रम्य ततु संभरोदिदं त इति । कृत्स्नाग्न्यपक्षाण एव चायं विधिः । यशोक्त्तं बाहवच्याश्वलायनयोः— ‘आहवनीयमवटीप्यमानमर्वाकशम्यापरासादिति’ । अन्यकदशापग्मे तु यदि दुरा प्रयाजेभ्यो नहिः परिधङ्गारः स्कन्देत् । इत्यादिविध्यन्तरं द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

परस्तशांक्षम्यापरासादपक्षायन्तमनु
प्रयायान्ववसाय यजेत् ॥ १९ ॥

पुरःशब्दोऽत्यत्तसंनिकर्षे वर्तते । शम्यापरासात्परतरमपगच्छेद्यत्र सोऽग्निस्तत्रेतरानपि प्रत्यक्षीन्नित्वा तदनुगुणान्विहृत्य तदहस्तत्र वसेत् ॥ १९ ॥

अथये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ २० ॥

यस्मान्मृत्युप्रत्यर्थः ॥ २१ ॥

पथोऽन्तिकाद्विराहरेत् ॥ २१ ॥

पथः समीपे ये दर्मास्ततो बाहिराहरेत् ॥ २१ ॥

अन्दुन्दान्दक्षिणा ॥ २२ ॥

यदा त्वियमिष्टत्वमध्ये पतिता तस्यैव प्रसङ्गो वेदितव्यः ॥ २२ ॥

श्वोभूते शृदेषु प्रत्यक्षस्थेत् ॥ २३ ॥

ततः श्वोभूते यतोऽदेशात्पूर्वान्तस्तत्र प्रत्यक्षस्यति । सोमेषु त्वंसानप्रत्यक्षवसाने च न भवतो यत्राहर्ष्टद्धिः स्मात् ॥ २४ ॥

यस्य हविषे वसा अप्यसुक्ता धयेयुर्वायव्यां यवाग्नं निर्वपेत् ॥ २४ ॥

यदा सर्वगवीनां वत्साः सर्वमेव पयः पिबेयुन्ते तु हविषे पर्याप्तमवशेषयेयुस्तदा यवाग्नं निर्वपेत् । श्विधिलत्पुरुषान्यवाग्नेन ॥ २५ ॥

सा दोहस्थाने प्रतीमत् । अन्यतरमादपाकृता धयेयुः ॥ २५ ॥

यद्यपि सानाय्यस्थानाप्तेस्तद्वर्षिकम् यद्यामूस्तथाऽप्योषधिगुणत्वान्निर्वापादयः श्रपणान्ता धर्माश्रुकृकार्यः । ये हविर्निपत्त्यर्था भवन्ति । सानाय्ये विहितास्त्वर्थलोपान्निवृत्ता न शास्त्रात् । अतोऽत्रार्थवत्त्वात् क्रियन्ते । उद्ग्रासनादारभ्य सानाय्ययोर्यतरस्यानापश्चा ततरुधर्मा भवति । धृथकदाना च नानादेवतात्वात् । यदा तूभयोरपि दोहयोः पयो धीतं स्यात्तदा सह प्रदानं यवाग्नेरेकदेवतात्वात् । आह च भरद्वाजः—समानदेवतेषु समवदाय प्रत्यरति हविर्गणेषु पशुगणेषु चेति ॥ २९ ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ॥ २६ ॥

संस्थाप्येष्टि तदहरेवोपवस्थं कृत्वा पीतेन हविषा पुनर्यजतेत्यर्थः । नाऽप्तेऽस्याऽप्तवृत्तिः । नाशदोषाद्यभावतः—‘उत्तररस्मै हविषे वत्सानपाकृत्य’ (तै० ब्रा० ६-७-२) इति लिङ्गाच्च । एवं दोहान्तरस्याप्यनष्टयेति द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

यत्य स्तायं दुग्धं वृहिं हविरार्तिमाच्छतीन्द्राय व्रीही-
चिरुप्योपवसेत् ॥ २७ ॥

आर्तिर्नाशदोषापहारादितः । इन्द्रग्रहणं महेन्द्रस्यापि प्रदर्शनार्थम् । प्रातदोहे-
नास्य समवदाय प्रचरेत्, इत्यविशेषवचनादन्यथा महेन्द्रयाजिनस्तत्र याज्यानुवावया-
दिविरोधात् । तथैन्द्रं वा माहेन्द्रं वा पुरोडाशं तत्य स्थान बहूच्चाः । व्रीहिग्रहणाद्यवा-
निर्वर्तन्ते । यदा रात्रावार्तिस्तदा यावदर्थं पात्राणि प्रयुज्य निरुप्य व्रीहीनुपवसेत् ।
यदा तु श्वस्तदा त्वनन्तरमेव निरुप्य नोपवासः ॥ २७ ॥

यत्प्रातः स्यात्तच्छृतं कुर्यात् ॥ २८ ॥

यत्प्रातरदुष्टं स्यात्तच्छृतमेव कुर्यात् न तु सांनाश्यप्रतिनिधित्वेन पुरोडाशः प्रवृत्त
इति सोऽपि [न] पुरोडाशः कार्यं इति भावः ॥ २८ ॥

अथोत्तर ऐन्द्रः पुरोडाशो भवति ॥ २९ ॥

इतरो दोहः पुरोडाशः स्यात्तस्य स्थाने निरुप्तैव्रीहिभिः पुरोडाशः कार्यं इत्यर्थः ।
सचैकादशकपालो द्वादशकपालो वा । ऐन्द्राम्बविकारत्वात् । तस्य च प्रागुद्वासनात्पुरो-
डाशधर्माः परतः सांनाश्यधर्माद्य पूर्ववदेव वेदितव्याः ॥ २९ ॥

प्रातदोहेनात्र समवदाय प्रचरति ॥ ३० ॥

समवदायं सहावदाय ॥ ३० ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ॥ ३१ ॥

एतदेव प्रातदोहस्याऽप्तिंगतस्य धायश्चित्तम् ॥ ३२ ॥

उपवासस्तत्रार्थान्विवर्तते ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सायंदोहेनात्र समवदाय प्रचरति ॥ ३३ ॥

अत्र ब्राह्मणे कल्पान्तरेषु चान्यतरदोहार्तावुभयातीं च पुनरिज्योक्ता । सूत्र-
कारस्तु तामुभयार्तावेव वक्ष्यति तेनान्यतरातीं नेष्यते । आश्वलायनस्त्वत्रानुग्रहमाह-
यथा ‘अन्यतरादोषे व्यासिच्य प्रचरेयुः पुरोडाशं वा तत्स्थाने’ इति । बाहवृच्येऽपि
सायं दोहार्तावाम्नातोऽनुग्रहः—यथा प्रातदुर्गं द्वैवं कृत्वा तस्यान्यतरां भक्तिमातच्य तेन
यजेत, इति ॥ ३३ ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ॥ ३४ ॥

अथ यवागूनिर्वापादूर्ध्वमुत्तरस्मै हविषे परेद्वृत्तनुष्टेयस्य सांनाश्यस्य सिद्धये पुमरणि वत्सानपाकुर्यात्पृथक् कुर्यात् । अन्यद्वृत्तम् ॥ ३४ ॥

यस्य सायंप्रातर्दुग्धः॒ हविरार्तिमाच्छत्यैन्द्रं
पञ्चशरावमोदनं पचेत् ॥ ३५ ॥

उभयोः क्रमेणाऽतीं क्रमेण पुरोडाशौ निरुप्य सहप्रचारः पूर्ववत् । यदा पुमरणि निरुप्यतरार्थ्यर्थे पुरोडाशोऽन्यरथ्याप्यार्तिर्युगपदार्तिर्वा तदाऽष्टाकपालपञ्चशरावौ निर्वै पेत् । तदस्य परिमाणमित्यर्थे लुप्ताद्वितः पञ्चशराववशब्दः पञ्चशरावपरिमितं द्वयमभिघत्ते । तच्च शरावेण निर्वपति त्रिर्यजुषा द्विस्तूष्णीं स द्वादशशरावं चरुं निर्वपति द्वादशभिर्मन्त्रैस्तूष्णीमितराणीति लिङ्गात् । इन्द्रग्रहणमत्रापि प्रदर्शनार्थम् । ऐन्द्रं वा माहेन्द्रं वेति समानमिति बहूच्चश्रुतेः । सांनाश्यप्रतिनिधित्वं च हविषोरत एव लिङ्गात्सिद्धम् । ‘पयो वा औषधयः । पयः पयः । पयसैवास्मै पयोऽवरुन्धे’ (तै० ब्रा० ३-७-१) इति लिङ्गाच्च । तेन सांनाश्यधर्मकताऽपि तयोः पूर्ववदेव वेदितव्या । कात्यायनस्तु पञ्चशरावं प्रकृत्याऽह—‘प्रतिनिधिः प्रायश्चित्तं वा देवताश्रुतेः’ इति । प्रायश्चित्तार्थत्वे परतोऽप्युद्ग्रासनाश्रेयैन्द्राश्वर्मता हविषोरिति विशेषः । यवाग्वादीनां तु प्रतिनिधित्वं प्रदर्शितमेव सूत्रे स्पष्टमिति सांनाश्यधर्मतैव यथोक्ताऽनुसंधेया ॥ ३६ ॥

अग्निं प्रथमं पुरोडाशेन यजेत् ॥ ३६ ॥

देवतायास्तद्वितेनैव सिद्धेरुत्तरविकल्पार्थोऽनुवादः ॥ ३६ ॥

उत्तरमिन्द्रं पञ्चशरावेण ॥ ३७ ॥

पञ्चशरावमेवैकमिन्द्राय निरुप्य तेनैव प्रथममग्निमिद्वा तत इन्द्रं यजेत्, न त्वष्टाकपालं पुरोडाशं निर्विपेदित्यर्थः । ब्राह्मणे हैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्विपेदग्निं देवतानां प्रथमं यजेत् इति यागविधिरेवाग्नेरष्टाकपालस्य कल्पक इति प्रथमः कल्पः । ऐन्द्रादेव पञ्चशरावादग्नेवाचनिको याग इति द्वितीय इति द्रष्टव्यम् । उभयत्र चाऽग्नेययोः सह प्रदानमिष्यते विभवात् ॥ ३७ ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ॥ ३८ ॥

व्याख्यातः ॥ ३८ ॥

यस्य ब्रत्येऽहन्पत्न्यनालभ्युक्ता भवति तामपरुद्य यजेत् ॥ ३९ ॥

ब्रतार्हमहो ब्रत्यमहस्तचौपवसथ्यम् । तत्रैव ब्रतोपदेशात्तस्मिन्नहनि यदि पत्न्यार्तववशादनालभ्युक्ता स्पर्शानर्हा स्यात्तदा तामपहाय यजेतैव, दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यर्थः ।

अथवा ब्रतशब्दः कर्मवाची यथा शिक्षति ब्रतेनेत्यादौ । तत्प्रतिनियतमहर्वत्यमहः ।

तस्मिन्ननालभुकायामपि पत्न्यां तया विना कुर्वदेव तत्कर्मेत्यर्थः । तदथा पर्वणो दर्श-
पूर्णमासौ, अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञः सायंप्रातरशिहोत्रमित्यादि । ब्रत्येऽहनीति वच-
नाद्येन प्रतिनियतं तत्तत्रानालभुकायां क्रियते । एतदुक्तं भवति यस्मिन्काले यस्यां
क्रियायां प्रत्यवायः प्रायश्चित्तं वा भ्रश्येच्च मुख्यः कालस्तत्रानालभुकायामपि क्रियते
नेतरदिति । तेन काम्येष्टयः पशुसोमाश्च यस्मिन्पर्वण्यनालभुकान तरिम् क्रियन्ते ।
क्रिमन्त्रम् तु तस्मिन्यदा प्रकान्ता भवन्ति । प्रकान्तस्य कर्मणरत्कालं प्रतिनियमात् ।
एतेत्यान्यासेभ्योदरपि प्रकान्तस्य तत्कालापवर्गो व्याख्यातः ।

—सोमे तु प्रकान्तेऽनालभुकायां नियमविशेषानाह कात्यायनः—‘पत्न्युदक्ष्या-
दीक्षारूपाणि निविद्याय सिकतास्वासीतोपम्रवणात्तिष्ठेत्संधिवेलयोर्वेदिसमीपे सुत्यासु-
श्चिराद्वान्ते गोपूत्रमिश्रेणोदकेन स्नापयित्वा परिधानादि करोति संनिपातिकम् । प्रजान-
तस्थाथे दशरात्रादूर्ध्वं स्नानादि, न गर्भिणीं दीक्षयेदित्येके । अयज्ञिया गर्भाद्विति-
शुल्कः जानुवन्ध्या प्रकरणादिति ।

—प्रजातीयां तु सत्यप्याशौचे यजमानस्याशिहोत्रादावधिकार उक्तो धर्मशास्त्रकारैः ।
बौधायनस्तावत् ‘नाशुचिः काम्यं तप आतिष्ठ यजेत् न स्वाध्यायमधीर्यीतान्यत्राश्चि-
ह्नात्रदर्शपूर्णमासेभ्यः’ इति । मनुनाऽप्युक्तम्—

न वर्धयेदप्राहानि प्रत्यूहेत्राशिषु क्रियाः ।

न च तत्कर्म कुर्वणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्वेत् ॥ इति ।

यज्ञवल्क्योऽप्याह—वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः ॥ इति ॥

तथा नित्यानि निवर्तन्ते वैतानवर्जम्, इति गौतमः । जाबालिश्चाऽह—

जन्महान्योर्वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते । इति ।
एतेभ्यो जातेष्टिरपि व्याख्याता । तत्र त्वाह भरद्वाजः—कर्यं जातेष्टिरित्यूर्व्वं
दक्षस्या इत्याशमरश्यो जात एवर्त्तिजः कुर्यादित्यालेखन इति । बौधायनश्चाऽह—
स्माऽऽह बौधायन उत्थितायां निर्दशायां निर्वपेदिति जातमेव विदित्वेति शालीकिः
इति ॥ ३९ ॥

उदकशुल्वं स्तूपीयात् ॥ ४० ॥

योक्त्रं तु स्वकाले दक्षिणतः पाशमुदक्षशुल्वं जग्नेन वेदिमन्तर्वेदि वेत्यापस्तम्बः ।
पश्चाद्वेदरन्तर्वेदि वा तूष्णी निदध्यात् ॥ ४० ॥

तामिष्टवा त्रिरात्रे स्नानामुपहृयेत् ॥(ख०१)॥ अमू-

हमस्मि सा त्वं औरहं पृथिवी त्वं सामाहमृक्

तावेहि संभवाव सह रेतो दधावहै पुँसे

११ पठले:] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४२६१

पुत्राय वेचतै रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुधी-
र्यायेति । अर्थ एवैनामुपहृयते सैव ततः प्राय-
श्चित्तिः ॥ ४१ ॥

यदेयमतिगतत्रिरात्रा स्नाता स्यात्तदनामृतुगमनार्थमुपहृयेत तच्च कर्मण एव प्राय-
श्चित्तार्थं, न तु पुरुषार्थम् । कस्मात् ‘अर्धो वा एतस्य यज्ञस्य मीयते । यस्य ब्रत्येऽह-
तेष्टन्यनालभ्युका भवति, (तै० ब्रा० ३-७-१) इति प्रकृत्ये ‘तामिष्ठेष्टहृयेते ।
‘सैव ततः प्रायश्चित्तिः’ (तै० ब्रा० ३-७-१) इति श्रुतेः ॥ ४१ ॥

यदि सांनाश्यमग्निहोत्रं वा विष्णवन्देत । यदि वा कीटोऽवपद्येत । मध्यमेन पलाशपर्णेनान्तसेन वोदक्षपरेत्य प्राजापत्यर्चा वल्मीकवपायां विष्ण-
वन्दमानमवमनीय भूरित्युपतिष्ठेत ॥ ४२ ॥ मध्य-
मेनैव पलाशपर्णेन वावापृथिव्ययर्चाऽन्तःपरिधि
कीटावपन्नमवमनीय भूरित्युपतिष्ठेत ॥ ४३ ॥

कथनवशादुद्वृत्तस्याधः पतनं विष्णवन्दनम् । व्याख्याता वल्मीकवपा । तामुदधृत्य
विवृतबिलां कृत्वा तस्या विलेऽवनीय पुनर्जुहुयादग्निहोत्रम् । अवनयनापेक्ष्या पुनःशब्द-
आ(बद्मा)वर्तयेत् । दोहनेन विनाऽन्यदागमयेदुत्पादयेत् । कीटोऽमेध्यसेवी क्रियिः ।
अन्तःपरिधीति देशोपलक्षणमग्निहोत्रे ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

यदि सांनाश्यमन्यदागमयेत् ॥ ४४ ॥

यदि इधनि पयसि वा कीटोऽवपद्येत तत्रान्यदागमयेत् । सपष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥

यद्यग्निहोत्रमन्यां दुग्धवा पुनर्जुहुयान्मित्रो जना-
न्कल्पयति प्रजानन्मित्रो दाधार पृथिवीमुत आम् ।
मित्रः कृष्णरनिमिषाऽभिचष्टे सत्याय हृत्यं घृतव-
ज्जुहोतेत्यभिवृष्टमग्निहोत्रं हुत्वाऽन्यां दुग्धवा
पुनर्जुहुयात् ॥ ४५ ॥

पुत्रग्निहोत्रग्रहणात्सांनाश्ये नायं विधिः । यस्याग्निहोत्रमववर्षेदित्यापरतत्त्वः । अष-
वर्षेदुपरि वर्षेत्पर्जन्यः । तत्कृत्वा तदववृष्टं मैव्या हुत्वेत्यर्थः । स जुहुयान्मित्रो जनान्
(तै० ब्रा० ३-७-२) इति श्रुतेः । ततोऽन्यां दुग्धवा होमः । वोचित्तु—मित्रो
जनानिति पूर्वाहुतिमन्त्रेणाग्निहोत्रं हुत्वा पुनर्होममित्त्वान्तिः । तदाऽप्यन्यां दुग्धवा पुनर्जु-
हुयात्, इति वचनादोहोमयोरावृत्तिः यत्तु पुरस्तादोहस्योपरिष्टाच्च हुत्वोपस्पर्शनस्य
तन्म स्यात्तत्त्वमेव भवत्युभ्योर्विभवात् ॥ ४९ ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्याः हुतायामुक्तराहुतिः स्कन्देत्
पूर्वी चोक्तरयाऽभिहुत्य (भिजुहुयात्) यत्र वेत्थ
वनस्पते देवानां गुणा नामानि । तत्र हव्यानि
गामयेति वानस्पत्ययर्चा समिधमाधाय तृष्णीमेव
पुनर्जुहुयात् ॥ ४६ ॥

अभिहोम उपरिहोमः । तत एव शिष्टादेवोक्तराहुतिस्तूष्णीमुभयत्र । ततो होमावृत्तिः
पूर्ववत् । यदा पुनरुत्तराहुत्येकदेशः स्कन्दो न स्वर्वाहुतिस्तदा तत्त्वाऽऽद्विद्येत । यथा च
वक्ष्यति यदनाहुतिमात्रं विप्रुदेव सेति मात्रापचारे तच्छेषणं समाप्तुयादिति च । पूर्वा-
हुत्या सहोक्तराहुतिपत्नेऽप्ययमेव विधिस्तस्यापि फलतः स्कन्दत्वात्तुल्यन्यायत्वाच्च
॥ ४६ ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्याः हुतायामाहवनीयोऽनुग-
च्छेदप्रिदारौ दारावग्निरिति वदननन्तरे शकले
हिरण्ये वा जुहुयात् ॥ ४७ ॥

यस्माद्वारोरुद्धायेदन्ततः सोऽनन्तरः शकलः । तस्मिस्तत्स्ये हिरण्ये वा जुहुयात् ।
उत्तराहुतिमित्यर्थः । मन्त्रलिङ्गानुरोधात् । तथोक्तमे शकले हिरण्यं निधायेत्येव भर-
द्वाजः । वदनिति वचनान्मन्त्रमध्ये होमः स्वाहाकारस्त्वन्तत एव भवति । ततः शेष-
समाप्तिः । तत्र सुकृप्रतितपनमुपसमिन्धनं चाऽहवनीयस्यासंभवान्निवर्तते । प्रतितपन-
निवृत्तेरेवोद्देशनमपि निवृत्तं भवति । परिसमूहनादेस्त्वनिवृत्तिः शकलहिरण्ययोरग्निप्रति-
निधिस्तेन विधानात् । यस्याप्यजस्व आहवनीयस्तस्यापि प्रतिनिधावेवाश्चिह्नोत्रसमाप्ति-
रविशेषात् । ततो मन्थनम् ॥ ४७ ॥

यदि पुरा प्रयाजेभ्यो वहिष्परिध्याहवनीयात्प्राची-
नमङ्गारो निवर्तेताध्वर्यवे च यजमानाय चाकः
स्यात् । यदि दक्षिणा ब्रह्मणे च यजमानाय चा-
कः स्यात् । यदि प्रत्यग्घोत्रे च पत्नियै च यज-
मानाय चाकः स्यात् । यद्युद्गङ्गीषे च पशु-
भ्यश्च यजमानाय चाकः स्यात् । मा तमो मा
यज्ञस्तमन्मा यजमानस्तन्मस्ते अस्त्वायते नमो
रुद्र पराय ते नमो यत्र निषीदस्यध्वर्यु मा मा
हिष्पीर्यजमानं मा हिष्पीरिति तः सुवस्य बुध्ने-
नाभिविदध्यात् ॥ यदि प्राचीनं निवर्तेतैवाग्मि-

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २७३

तरासु दिक्षु ब्रह्माणं मा हि॒सीर्यजमानं मा हि॒
सीरिति दक्षिणतो मन्त्र॑संनमति ॥ होतारं मा
हि॒सीः पत्नीं मा हि॒सीर्यजमानं मा हि॒सीरिति
पथात् । आश्रीधं मा हि॒सीर्यजमानस्य पशून्मा
हि॒सीर्यजमानं मा हि॒सीरित्युत्तरतः ॥ (ख०२)
॥ ४८ ॥

बहिष्परिधीति देशोपलक्षणम् । यदि पुरस्तादिति लिङ्गाद्वाक्षणे परिध्यग्रहणाच्च ।
तेनान्काधानप्रभृत्या प्रयाजारम्भादयं विधिः । अन्यत्र तु तूष्णीमङ्गारं प्रहृत्य सर्वप्रायश्चि-
त्तमेव । बुद्धो मूलम् । अभिनिदध्यात् , अभिपीडयेत् । मा तम इत्येतत्सर्वासु दिक्षु
समुच्चीयते ॥ ४८ ॥

सहस्रशङ्को दृष्ट्यो जातवेदाः स्तोमपृष्ठो घृत-
वान्सुप्रतीकः । मा नो हासीन्मेत्थितो नेत्वा
जहाम गोपोषं नो वीरपोषं च यच्छेत्येनमग्नौ
प्रहरति ॥ ४९ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ४९ ॥

प्रहृत्य वाऽभिजुहुयात् ॥ ५० ॥

तूष्णी प्रहृत्य मन्त्रेण वाऽभिजुहुयात् ॥ ५० ॥

यद्याहिताप्त्रेरग्निर्मर्ध्यमानः कालसंनिकर्षेण
न जायेत यत्रान्यं पश्येत्तत आहृत्य वि-
हृत्य हृत्वाऽत्वरमाणः पुनर्मन्थेत् ॥ ५१ ॥

प्रवासादौ समारूढोऽग्निरग्निहोत्रकालसंनिकर्षे यदि विहरणाय मर्थ्यमानो न जायेत
तदा लौकिकाग्निमाहृत्य गार्हपत्यायतने निधाय विहृत्य जुहुयात् । तथा च वौधायनः—
‘अथारण्योः समारूढेषु मथित्वाऽग्नीनिवहृत्य जुहुयात् । अपि वा लौकिकमाहृत्य विहृ-
त्याग्नीनन्तराऽरणिं निधाय जुहुयात्’ इति । आश्वदायनेनापि—अग्निहोत्राय कालेऽ-
ग्नावजायमान इति वदता समारूढविषयत्वमेवास्य विधेः ख्यापितम् । न हनुगतोऽग्नि-
रग्निहोत्राय मर्थ्यते, अपितु सर्वकामार्थं समारूढस्तु कदाचिदग्निहोत्रायैव मर्थ्यते प्रवा-
सौदाविर्ति युक्तं तद्विषयत्वम् । तत्राजस्त्राप्त्वेवहुषु समारूढेषु य एवाग्निर्मर्ध्यमानो न
जायते स एवाऽहर्तव्यः । एवं विहरणकालप्रभृत्या होमकालादयमेव विधिः । अनुगति-
विषये तु केवलगार्हपत्यानुगतावुभयानुगतौ च मर्थ्यमानस्याजन्मानि यो विधिः स यस्य

बोभावनुगतावित्यत्रैवं दर्शितः । अन्यतु मतम् । ‘मथ्यमानम्’ इत्यविशेषवचनादनु-
गतिविषयेऽपि समानोऽयं विधिः । कालसंनिकर्ष इति च प्राधान्याद्वोमकालसंनिकर्षं
गृह्णते । तेनानुगतिविषयेऽपि होमकालातिषत्तौ यस्याऽहवनीय इत्यादिविधिना अथ्य-
मानस्याजन्मनि भवत्येवायं विधिः । अनासत्तौ तु होमकालस्य यथाविहितप्रायधिता-
न्येव भवन्तीति । आगामिकालविप्रकर्ष एवात्वरमाणो मन्थेत्, अन्यथा पुनरनुकृत्यः
प्रसज्येत । न च तच्छक्तिविषये युक्तमिति भावः ॥ ११ ॥

अन्यमविन्दन्बजाया दक्षिणे कर्णे जुहुयात् ॥ ५२ ॥

अजाद्योऽप्नेः प्रतिनिधीयन्ते मुख्यत्वादिसामान्यात् । यथोक्तं ब्राह्मणे-तमग्निर्देवता
अन्वसृज्यते गायत्री छन्दो रथन्तरः साम ब्राह्मणे मनुष्याणामजः पशुनां तस्मात्ते
मुख्या मुखतो हसृज्यन्त, इत्यादि । तस्मादविकारोऽग्निलिङ्गानां मन्त्राणाम् । तत्रोद्धरण-
श्रपणप्रतितपनाद्यन्यभावान्निर्वर्तते । तथा श्रपणोद्धरणाभावादेवाजादीनां गार्हपत्ये
स्थापनमपि निवृत्तम् ॥ १२ ॥

अजस्येत्येकेषाम् ॥ ५३ ॥

पराग्निहोमपक्षे तु होमार्थमवस्थापयन्ति ॥ १३ ॥

अजस्य तु ततो नाश्रीयात् ॥ ५४ ॥

अजजातिसंबन्धिमांसं क्षीरादि वा किञ्चित्ताश्रीयात् । ‘कर्णे चेन्मांसवर्जनम्’ इत्या-
श्वलायनः ॥ १४ ॥

अजामविन्दन्ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते जुहुयात् ॥ ५५ ॥

ब्राह्मणोऽप्यजया व्याख्यातः ॥ १९ ॥

ब्राह्मणं तु वसत्यै नापरुन्ध्यात् ॥ ५६ ॥

असूर्योदार्थं वचनम् ॥ १६ ॥

ब्राह्मणं त्वविन्दन्दर्भस्तम्बे जुहुयात् ॥ ५७ ॥

मवत्यत्र ब्राह्मणम्—‘अग्निवान्वै दर्भस्तम्बः’ (तै० ब्रा० ३-७-३) इति ॥ १७ ॥

दर्भांस्तु नाध्यासीत ॥ ५८ ॥

अन्यत्र ब्रह्मयज्ञार्थत्वाद्वैषादासनादिति द्रष्टव्यमविरोधात् ॥ १८ ॥

दर्भान्विन्दन्बप्सु जुहुयात् ॥ ५९ ॥

कार्यकारणयोरभेदादिति भावः । भवति चात्र श्रुतिः—अग्निं या गर्भं दधिरे (तै०
स० ९-६-१) इत्यादि ॥ १९ ॥

आपस्तु न परिचक्षीतेमा भोजनीया इमा अभोज-
नीया इति ॥ ६० ॥

आपस्तु बीभत्सा अपि न वर्जयोदित्यर्थः ॥ ६० ॥

दातृदोषादपि न बीभत्सेतेत्याह—

अप्यभोजनीयस्यैतं संवत्सरं परिशृङ्खीयादेवापः ॥ ६१ ॥

अभोजनीय अभोज्यानः ॥ ६१ ॥

अद्विस्तु पादौ न प्रक्षालयीत ॥ ६२ ॥

सुखार्पस्य प्रक्षालनस्य निषेधो न शौचार्थस्यापि, द्रयतस्यैव कर्माधिकारात् ॥ ६३ ॥

सांवत्सरिकाण्येतानि व्रतानि भवन्ति ॥ ६३ ॥

‘ सांवत्सरिकाण्येतानि व्रतानि भवन्तीत्याश्मरथ्यः । यावज्जीवमित्यालेखनः ।’ इति
भरद्वाजः । सांवत्सरिकत्वविकल्पाभावः स्वमते । अप्यभोजनीयस्यैतं संवत्सरमिति लिङ्गात् ।
श्रुतिश्च भवति—संवत्सरम् हि व्रतं नाती(त्ये)ति ॥ ६३ ॥

संवत्सरेऽग्रये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्विपेत् ॥ ६४ ॥

संवत्सरस्य परस्तादित्यापस्तम्बः । व्रातपत्येष्टचा व्रतनिवृत्तिः ॥ ६४ ॥

अग्रये क्षामवतेऽष्टाकपालम् । यद्याहिताम्बरग्री-
र्गृहान्दहेत् ॥ ६५ ॥

येषां पूर्वापरा अनवश्चः प्रमायेरन्गृहदाहे वेत्यापस्तम्बः । पूर्वे चापरे च वृद्धबाला
वंश्या यद्यनवश्चः संतता ऋयेरन्दहेरन्वा गृहास्तत्रेयमिष्ठैर्नैमित्तिकी सिध्यति च तत्र
कामो वाक्यशेषात् ‘यथा नैषां पुरायुषोऽपरः प्रमायिते नास्यापरं गृहान्दहति’ (तै०
सं० २-२-३) इति च ॥ ६९ ॥

अग्रये विविच्येऽष्टाकपालं यस्यान्यैरग्रीभिरग्रयः
सऽसृज्येरन्मिथो वा ॥ ६६ ॥

अन्यैर्लौकिकैर्वैदिकैर्वा संसर्गे पञ्चानां परस्परं संसर्गे चेयमेवैष्ट्रुत्सर्गेण भवति । अप-
वादे त्वन्याः । ताथ समारोपणेन विविक्तेष्वग्रिषु भवन्ति । समारोपणमन्त्र एव तु तं
तमग्निं हंसः क्षीरनीर इव विवेक्ष्यति । तथा संसर्गं प्रकृत्यारण्योरग्नीन्समारोप्येत्येव
बीधायनः ॥ ६६ ॥

अग्रये वीतयेऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्यदक्षिणाग्नी
सऽसृज्येयाताम् ॥ ६७ ॥

गार्हपत्यदक्षिणाग्नी इति वचनात्तयोः पृथगेकदेशसंसर्गे न भवतीयमिष्ठिः । एव-
मुक्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ६७ ॥

अग्रये विष्टुचयेऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्याहवनीयौ ।

गार्हपत्यदक्षिणाग्नी इत्येकेषाम् ॥ ६८ ॥

दक्षिणाग्न्याहवनीयौ वेत्यापस्तम्बः । पूर्ववदन्वयः ॥ ६८ ॥

अग्रये व्रतभूतेऽष्टाकपालं यद्यभ्यादाश्वेन ॥ ६९ ॥

संसृज्येरन्नग्रयः, इत्यन्वयः । अभ्यादाश्वो गृहदाही ॥ ६९ ॥

अग्रये शुचयेऽष्टाकपालं यदि शवाग्निना । अग्रये

संकुसुकायाष्टाकपालं यदि सूतकाग्निना ॥ ७० ॥

संसृज्येरन्नग्रय इत्यन्वयः सर्वत्र । शवाग्निश्चिताग्निः । सूतकाग्निर्जातकर्मणः ॥ ७० ॥

संकुसुको विकुसुको विकिरो यश्च विष्किरः ।

माषाञ्येन नलेधमेन क्रव्यादृं शमयामसि । आस्मि-

न्वयं संकुसुकेऽग्नौ रिपाणि सृज्महे । अभूम य-

क्षिया; शुद्धाः पण आयूर्खि तारिष्ठदिति या-

ज्यानुवाक्ये ॥ ७१ ॥

इदं याजुषं हौत्रम् ॥ ७१ ॥

अग्रयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालं यदि वैद्युतेन ॥ ७२ ॥

वैद्युतोऽशनिप्रभवः । संकुसुकादन्यासामान्नाय एव याज्यानुवाक्याः ॥ ७२ ॥

सर्वे संनिषेदरन्नग्रये विविचये निरुप्याग्रये शुचये

निर्वपति । व्रातभूतीं तृतीयामप्सुमतीं चतुर्थीं

क्षामवतीमन्ततः परिक्रमयेत् ॥ (ख०३) ॥ ७३ ॥

यत्र तु गृहदाहादिनिमित्तसमुच्चयात्कामवत्यादयोऽप्सुमत्यन्ताः सर्वा इष्ट्यः संनि-
पतेयुस्तत्र निमित्तक्रमभेदे सत्यप्यनेनैव क्रमेणेष्टीर्निर्वपेत् । व्रातभूतीं चाधिकां तृतीयाम् ।
तत्राप्सुमतीं चतुर्थीं निरुप्य ततो विष्टुगादिभ्यः संकुसुकान्तेभ्यः शुचिवर्ज्ज निर्वपेत् ।
ततः क्षामवतीमाद्यां सतीमन्तं गमयेत् ॥ ७३ ॥

व्रातभूतीं द्वितीयामेके समाप्तनन्ति । व्रातपतीमुत्तमाम् ॥ ७४ ॥

अथवा विविचये निरुप्य व्रतभूते निर्वपेत् । ततोऽनन्तरोक्तेनैव क्रमेण शुच्यादिभ्यः
क्षामवदन्तेभ्यः । ततोऽन्ते व्रातपतीमित्यर्थः । कतिपयनिमित्तसंनिषेदे तु क्रमेणेवेष्टयो
भवन्ति ॥ ७४ ॥

गर्भैः स्वन्तमगदमकरग्निरिन्द्रस्त्वष्टा बृहस्पतिः ।

पूर्थिव्यामवचुश्चैतत्त्राभिप्राप्नोति निर्झर्ति परा-

वैरित्यग्निहोत्रस्थालीः स्वन्तीमभिमन्त्रयेत् ॥ ७५ ॥

स्थैम् ॥ ७६ ॥

यस्य हविर्निरुपमं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा
तण्डुलान्विभजेत्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे
पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्टास्तानिन्द्राय
प्रदात्रे दधश्वरं येऽणिष्टास्तान्विष्णवे शिपिष्ठि-
ष्टाय शृते चरुमग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयतीति ॥ ७६ ॥

यः पुरस्ताच्चन्द्रोदयवतीं तिथिं चतुर्दशीं तेन मिश्रां वा पञ्चदशीं यजनीयमहर्वद्ध्वा
तदनुगुणं प्रवृत्तदर्शतन्त्रो हविर्निर्वापोत्तरकालं तत्त्वं जानीयात्स निरुपस्य हविषस्तण्डु-
लान्स्थूलमध्यमाणुभेदेन त्रेधा विभज्य मध्यमानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् ।
अधिवपनादिष्वग्निं दातारमुपलक्ष्येदित्यर्थः । स्थविष्टानिन्द्राय प्रदात्रे सायंदोहे चरुं
कुर्यात् । अणिष्टान्विष्णवे शिपिष्ठाय प्रातर्दोहे । तत्र चरुधर्मा यवाग्वा व्याख्याताः ।
चरुसांनाय्ययोः श्रपणात्स्थानाच्च तयोरेव गुणविकारौ । पुरोडाशस्त्वाग्नेयविकार एव ।
पुनरिज्यायास्तु विकल्पः । तदुक्तम्—‘एकामेव यजेत द्वे एव यजेत’ इति । नायं
विधिरसंनयतः, सांनाय्यसंयोगात् । आह चाऽश्वलायनः—सांनाय्ये पुरस्ताच्चन्द्रम-
साऽभ्युदित इति । भारद्वाजस्त्वाह—‘सोऽयं नासंनयतो विद्यत इत्येकम् । विद्यत
इत्यपरम् इति । विद्यत इति पक्षेऽप्सु श्रपणम् । चर्वैरैन्द्राश्ववच्च धर्माः ॥ ७६ ॥

अनिरुपेऽभ्युदिते ॥ ७७ ॥

प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्यनुषङ्गः । यदा पुनर्वर्ज्ञिनिर्वापादकालप्रवृत्तिर्जाता तदा
संशयः, किं प्राकृत्या एव देवतायै निर्वपव्यमुत वैकृतीभ्य इति । तत्र प्राकृतीभ्य
इत्यापस्तम्बो मन्यते । प्राकृतीभ्य इत्यविवक्षिता संख्या ॥ ७७ ॥

व्यूद्धभाग्भ्यो निर्वपेत् ॥ ७८ ॥

‘वि वा एतं प्रजया पशुभिर्धयति’ इत्यर्थवादेन व्यूद्धिहेतुत्वस्यापनादभ्युदितं
हविर्व्यूद्धमित्युच्यते । तद्भजन्ते या वैकृत्यो देवतास्ता व्यूद्धभाजः । ताम्यो निर्वपे-
दित्यर्थः ॥ ७८ ॥

तथैकदेशे निरुपेऽभ्युदिते व्यूद्धभाग्भ्यः शेषम् ॥ ७९ ॥

विनिरुपमर्घनिरुपम् । तत्राभ्युदिते प्राकृत्या एव देवतायै शेषं निर्वपेदित्यर्थः ॥ ७९ ॥

तामिष्ट्रिं सऽस्थाप्य वत्सानपाकृत्य शः सांना-
ग्नेन यजेत् ॥ ८० ॥

अथ निरुपानिरुपविशेषयोः शाखान्तरीया अपि कल्पा विकल्पार्थं प्रददर्यन्ते—
‘यस्यागृहीतं हविरभ्युदियाद्वत्तचर्यो वा नोदाशऽसीत् । स त्रेधा तण्डुलानिति पूर्वकृत् ।

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् । इति भरद्वाजादयः । अगृहीतमनिरुपम् । अनिरुपविषये पूर्ववदभ्युदितोष्टि कृत्वा पुनरिज्यां कुर्यात् । निरुपविषयेऽपि वक्ष्यमाण-
व्रतचर्याकल्पाशक्तावेव कुर्यादित्यर्थः । व्रतचर्या वा नोदाशंसीत । व्रतचर्या उपवसथा-
भ्यासः । तां च नोदाशंसीत, न शक्षयामि कर्तुमित्युदीक्ष्य नाशंतीत नेत्रोदित्यर्थः ।
तथाच व्रताशक्तावेवेति कात्यायनः । पुनरिज्यानियममात्रमत्राधिकमिति वेदितव्यम् ।
' अथ यस्य गृहीतं हविरभ्युदित्यात्सैव प्रायश्चित्तिः सा व्रतचर्या, इत्यापस्ताभ्यः । निरु-
पविषये सैवामावास्यैव पुनरभ्यस्ता प्रायश्चित्तिः, सा वा व्रतचर्या वत्यमहरेव वाऽभ्य-
स्तमित्यर्थः । तदत्र निरुपविषयेऽनन्तरसूत्रोक्तेन कल्पेन सह त्रयोऽमी शाखान्तरकल्पा
उक्ता भवन्ति, यथा प्रकृतिमेवाविकृतां कृत्वा तयैव पुनर्यजेत । अभ्युदितोष्टि वा कृत्वा
प्रकृत्या पुनर्यजेत । उपवसथमात्रं वा वर्धयित्वा पश्चायजेतेति । तदेतदुक्तं बौधायनीये
स ह स्माऽह बौधायनः सिद्धैरेवाऽमावास्यैर्हविर्भिरङ्गा पुनरुपोप्य श्वोभूते काल्या-
मनभ्युदितामव्यापनां यजेत । अत्र ह स्माऽह शालीकिः—यैषा ब्राह्मणजेष्ठित्या
व्यक्त्येष्वा पुनरुपोप्य श्वोभूते काल्यामनभ्युदितामव्यापनां यजेतेत्यपि वोपावसथ एवा-
तिप्रवर्धत, इति । सा व्रतचर्येत्यत्र प्रयोगमाहाऽपस्ताभ्यः—' वत्सान्मातृभिः सऽसूज्य
पुनरपाकृत्य पूर्वेद्युद्दुर्घणं दधि हविरातश्चनार्थं निदध्यात् ' (आप० श्रौ०९-४-१४)
इति । अग्न्यन्वाधानादि सर्वे कर्म यथानुष्ठितमेवावतिष्ठते । प्रातर्दोहार्थं त्वपाकृतान्व-
त्सान्मातृभिः संसूज्य सायंदोहार्थं पुनरु(र)पाकृत्य दध्युत्पादयेत् । यत्तु प्रागुत्पन्नं
दधि हविस्तदातश्चने निदध्यात्प्रातिपादयेत् । यदि प्रातर्दोहोऽप्युत्पन्नः स च तस्मिन्नेव
दध्नयभिदोहत्वेन योज्यो न त्याज्यः । तत एव न्यायात । यस्तु निरुप एवाऽग्नेयो
धार्यते, श्रपितश्चेत् त्याज्य एव, अशुक्तपर्युषितत्वादिदोषप्रसङ्गात् । ततः श्वोभूते कृता-
न्तात्प्रक्रम्य यजेत । यदा तु कृतायामिज्यायां चःद्रज्ञानं तदा पुनरिज्यैव । अकाले कृत-
स्याकृतत्वात् ॥ ८० ॥

अग्नये पथिकृते पुरोदाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो
दर्शपूर्णमासयाजी सञ्चमावास्यां वा पौर्णमासीं
वाऽपि पादयेदिति ॥ ८१ ॥

एतदुक्तं ब्राह्मणे कल्पान्तरेषु च तत्तथा कुर्यादित्यर्थः । इदं च तत्रोक्तम्—आर-
घदर्शपूर्णमासः संस्तयोरन्यतरं स्वकालादतिपाद्यादनुद्दक्षिणां पाथिवृत्तीं निर्वपेदिति ।
तां च कृत्वा वैश्वानर्यपि कार्या, निमित्तैक्यात् । एकस्मिन्नदोषे श्रूयमाणानीति वचनाच्च ।
तेऽच कृत्वाऽतिपक्वेष्टिरपि कार्या कालातिपत्त्यर्थत्वात्योः । उक्तं च बौधाय-
नेन—पाथिकृतं निरुप्य वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदथातिपन्नां प्रतियजे-

दिति । कल्पान्तरमध्याह । तत्राऽह स्म ह शालीकिः—पाथिकृतं निरप्य वैश्वानरं द्वादशकपालं समानतन्त्रमनुनिर्वपेत्तचातिपन्नां प्रतियजेत, इति । तत्र च यावदुत्तरस्य कर्मणः कालस्तावदेष्टाऽतिपन्नेष्टः । उत्तरेण त्ववरुद्धे काले प्रायश्चित्तमात्रं तदुधिकाराय क्रियते नातिपन्नेष्टः । अकाले कृतस्याकृतत्वात् । अथापद्यकृतप्रायश्चित्तस्यैव गौणमेन कालमाहुः कल्पान्तरकाराः । भरद्वाजस्तावत्—‘आ दर्शात्पौर्णमासस्य कालो नातीयादापौर्णमासादर्शस्येति कालातिक्रमेऽप्यापदि यजेत, इति । निदानकारोऽप्याह—‘सर्वत्राऽपूर्यमाणपक्षो दर्शस्य स्यानं कृष्णपक्षश्च पौर्णमासस्येति । तथा पौर्णमासेन हविषाऽपरपक्षमभि यजेताऽमावास्येन पूर्वपक्षमिति च वचनान्तराणि कल्पान्तरत्वात् लिख्यन्ते । समानमेतद्विवृहनामतिपत्तावर्पीति द्रष्टव्यम् ।

योऽयं पाथिकृतः पुरोडाशः सोऽतिपन्नेष्ट्या सह । तथा चाऽह भगवानापस्तम्भः—‘समानतन्त्रे वा मुख्यः कार्यः’ (आप० श्रौ० ९—४—३) । तच्चातिपन्नेष्टः सर्वथाऽतीतकालत्वे न संभवतीति गौणकाल एव व्यवतिष्ठते । न चास्मिन्कल्पे वैश्वानरी, शाखान्तरीयत्वात् पाथिकृतेन सहातिपन्नयागनिवृत्तेश्च । एवमुत्तरविकल्पयोद्दृष्टव्यम् ॥ ८१ ॥

अथ प्रवृत्तस्यातिपत्तौ शाखान्तरीयं विधिमाह—

वि वा एतस्य यज्ञश्चिद्यते यस्य यज्ञे प्रततेऽन्तरेतामिष्टिं निर्वपन्ति । य एवासावाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां तमेवाग्ने पथिकृते कुर्यात्तेनैव पन्थां पुनरेवैति न यज्ञं विच्छिनत्तीति विज्ञायते ॥ ८२ ॥

यस्य प्रारब्धेष्टिर्मध्ये विहता स्यात्तस्य यदि मध्येयज्ञं पाथिकृती क्रियेत तदा स यज्ञः पूर्वप्रततो विच्छिद्येत, न चान्ते कर्तव्यतेष्यताम्, निर्वृत्य दोषमतिपन्नायाः कर्तव्यत्वात् । अतो य एव तत्राच्युत आग्नेयः स एव पथिकृद्गुणकः कार्यः, तेनैव पुनर्यज्ञस्य विहतस्य पन्थानं प्रतिपद्यते, न च यज्ञो विच्छेदितो भवतीति ।

स चायं कल्पः प्रवृत्तस्यातिपत्तौ पूर्वाभ्यां विकल्पाभ्यां विकल्प्यते, शाखान्तरीयत्वात् । अप्रवृत्तस्य तु पूर्वविवेच भवतः प्रवृत्तैकविषयत्वादस्य ॥ ८३ ॥

प्रवृत्तस्य कालातिनयेऽप्रवृत्तस्य वैश्वानर्यग्ने व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ ८३ ॥

आचार्यस्तु पाथिकृतीमपि प्रवृत्तविषयां वष्टि यथा एनां प्रकृत्याऽहेति प्रवृत्तस्य कालापनयेऽप्रवृत्तस्य वैश्वानरीयेति । नायमभिप्राय आपस्तम्भस्य । तस्य सामान्यतो वचनादत्र विशेषवचनाच्च ॥ ८३ ॥

य आहिताग्निः सन्नवृत्यमिव चरेत् । य आहि-
ताग्निः प्रवसेदित्येकेषाम् ॥ ८४ ॥

ब्रतभ्रेषोऽवृत्यचरणम् । 'ब्रत्येऽहनि माऽसं वाऽभाति ख्यिं वोपैति' (आप०श्रौ०
७-१-४) इति वचनान्न पूर्वाभ्यां संबध्यते । तेन सार्वकालिकयोरेव ब्रतभ्रेषप्रवासयो-
र्भवतिं व्रातपती । ब्रत्येऽहनीति सूत्रान्तरवचनं काकाक्षिवदुभयत्र संबध्यत इत्यपरम् ।
बौधायनशास्त्रह— 'य आहिताग्निः सन्नवृत्यमिव चरेदित्याधानप्रभृत्येवेदमुक्तं भवतीति ।
अन्वाहितेष्वेवोपसमाहितेषु चेति शालीकिः' इति ॥ ८४ ॥

अग्रये ब्रतभूतेऽष्टाकपालं य आहिताग्नि-
रातिंजमश्रु कुर्यात् । व्रातभूतीं प्रवास
एके समामनन्ति । व्रातपतीमश्रुकर्मणि ॥ ८५ ॥

आर्तिंजग्रहणं हर्षजाश्रुव्यावृत्यर्थम् । केचिद्वित्तभूद् इति दकारश्छान्दसः प्रामादिको
वा । ब्रत्येऽहनीत्यनुषङ्गः । तथा च बहवृचाः—'तदाहुर्य आहिताग्निरूपवस्थेऽश्रु कुर्वीति'
इति ॥ ८५ ॥

त्वमग्ने ब्रतभूच्छुचिर्देवाऽ आसादया इह । अग्ने
हव्यायं वोढवे ॥ ब्रता तु विभ्रद्वतपा अदाभ्यो
यजा नो देवाऽ अजरः सुवीरः । दधद्रत्तनानि
सुविदानो अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेद इति
याज्यानुवाक्ये ॥ (ख०४) ॥ ८६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

इदं याजुर्णं हौत्रम् ॥ ८६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
पञ्चदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

=====

अथ पञ्चदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

=====

यस्माद्ग्रीषा निषीदसि ततो नो अभयं कृधि ।
प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो मृड नमो रुद्राय मीहुष इत्य-
भिमन्त्रयेत् ॥ १ ॥

तामिति शेषः ॥ १ ॥

२ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २८१

यद्यग्निहोत्र्युपसृष्टेप्रसन्ना वा निषीदेदुदस्थाइव्य-
दितिर्विश्वरूप्यायुर्जपतावधात् । इन्द्राय कृष्णती
भागं मित्राय वरुणाय चोति तामुत्थाप्य दुर्घटा
ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ २ ॥

अग्निहोत्रद्रव्यधुधेनुरग्निहोत्री । सा यदि प्रस्ववणार्थमुपसृष्टा संयोजितवत्सा वा
निषीदेदुत्थापयत्यध्वर्युः । तां दुर्घटा सह क्षीरेण तस्मै दद्याद्यजमानो यस्यान्नं न
भुज्ञीत । अत्र शास्त्रान्तरश्रुतिमुदाहरत्यापस्तम्बः— ‘अवर्तिमेवास्मिन्पाप्मानं प्रतिमु-
ञ्चतीति विज्ञायते’ (आप० श्रौ० ९-२-९) इति । तथा च कृते तस्मिन्नेवावर्ति-
लक्षणं पाप्मानं प्रतिमुञ्चति आसजति । अवर्तिर्दारिद्र्यमशनाया वा ॥ २ ॥

यस्यान्नं नाद्यादपि वैनां दण्डेन विपिष्याविपिष्य
वोत्थाप्याऽत्मन्कुर्वति सूयवसाद्भगवती हि भूया
अथो वर्यं भगवन्तः स्याम । अद्धि तृणमध्न्ये
विश्वदानां पिब शुद्धमुदकमाचरन्तीति दर्भस्तम्ब-
मालु(लो)प्य ग्रासयेत् ॥ ३ ॥

तामात्मनि कृतामेवं ग्रासयित्वा ततो होमाय दुह्मादिति भावः ॥ ३ ॥

यादि दुह्माना वाशयेत् यादि वा लोहितं दुहीत
व्युत्क्रामतेत्युक्त्वा दक्षिणाग्निं परिश्रित्य तस्मिन्ने-
त ९ श्रपयित्वा तस्मिन्नेव जुहुयात् । तां ब्राह्म-
णाय दद्याद्यमनभ्यागमिष्यन्मन्येत् ॥ ४ ॥

व्युत्क्रामतान्यत्र गच्छतेति यजमानादीनां प्रैषः । यमनभ्यागमिष्यन् यं प्रति कस्मै-
चिदपि कार्याय न गमिष्यति तस्मै दद्यात् ॥ ४ ॥

यदद्य दुर्घं पृथिवीमसक्तं यदोषधीरप्यसरद्यदापः ।
पयो गृहेषु पयो अग्नियासु पयो वत्सेषु पयो
अस्तु तन्मयीत्येनदभिमन्त्र्य यदि दुह्मान ९
स्कन्देत्समुद्रं वः प्रहिणोमीत्येतयाऽद्विरूपनिनीय
तदेव यादकीदृग्घुत्वाऽन्यां दुर्घटा पुनर्जुहुयात्

॥ ५ ॥

सामान्यतोऽग्निहोत्रस्कन्दने—अस्कान्द्यौरित्यभिमन्त्रणम्, उत्रं भयेत्याद्वैः संसर्गं
च वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः ॥ ९ ॥

१ ख. २ यी खग्निहोत्रमविमन्त्रयेत् ।

अपि वा तां चैव दुह्यादन्यां वा यदि भिन्न्यादन्याँ
स्थालीं निर्णिज्याथान्यां दुह्यादुदकं त्वनुपरासि-
च्यम् ॥ ६ ॥

स्थालीं चेदेकदेशातो भिन्न्यात्तदा प्रक्षाल्य तां स्थालीं तस्यामेवान्यां गां दुह्यात् ।
तामेव वा गां सा चेत्पुनः प्रपीना स्यात् । सर्वमेदे तु स्थाल्यन्तरमागमयेत् ॥ ६ ॥

यदि दुग्धः स्कन्देत्रदि हियमाणं यद्यधिश्रीय-
माणं यद्यधिश्रितं यशुद्वास्यमानं यशुद्वासितमन्या-
मभिदुह्यात् ॥ ७ ॥

दुह्यमानस्कन्दने प्रायश्चित्तमुक्तं पूर्वसूत्रे । तथा दुग्धादीनामपि पुरस्ताद्वक्ष्यते । तत्रो-
भयेषामपि द्रव्यमनेन नियम्यते । अतो दुह्यमानस्य पुनर्ग्रहणम् । हियमाणं गार्हपत्येऽ-
धिश्रियणार्थम् । तदेव याद्वगित्यादि स्कन्नशिष्टमेव यावत्तावद्वाऽल्पं शिष्टमपि होतव्य-
मित्यर्थः । अथ यद्यल्पतरमवशिष्टमनाहुतिक्षमं स्यात्तदा तस्योपर्यन्यां दोहयित्वा वर्धि-
तेन होतव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ यशुन्नीतः स्कन्देत्रदि द्विर्यदि त्रिने तदाद्रि-
येतेत्येकेषाम् । चतुर्थमुन्नीयमानः स्कन्देतस्थाल्याँ
शेषमानीय ततश्चतुर्गृहीतं गृहीत्वा वारुणीमृचम-
नूच्य वारुण्यर्चा जुहुयात् ॥ (ख०५) ॥ ८ ॥

यदि सङ्कृद्विखिर्वैत्रीतं क्रमशो युगपद्वा स्कन्देत्र तदाद्रियेत । शिष्टेनैव
जुहुयात् । आद्रियेतैव तु स्कन्नप्रायश्चित्तम् । आहुतिमात्रस्कन्दने प्रायश्चित्तविधानात् ।
यदि पुनश्चतुर्थं स्कन्देत्तदा सुचि रिष्टं स्थाल्यामानीय पुनरुच्यायितव्यमभिदोषं वा सुचि ।
तत्र चतुरित्येतदनुवादत्वात्पञ्चमस्याप्युपलक्षणं पञ्चावत्तिः । तेन चतुर्थमित्येतदपि
चतुर्थप्रभृतीत्युक्तं भवति । तथाऽत्र प्राक्चतुर्थादनादरवचनात्पूर्वसूत्रेऽप्युन्नीयमानमुन्नीतं
वा स्कन्देदित्येतच्चतुर्थप्रभृत्येव स्कन्दनेऽवतिष्ठते । तस्य चानेन समुच्चयासंभवाद्विकल्पः ।
केचित्तु विनिवेशनं कुर्वन्ति । यत्र तु सङ्कृद्विखिर्वैत्रीतस्कन्दने सति चतुर्थप्रभृत्यप्युन्नीतं
स्कन्दति तत्रायं विधिः । अन्यत्र पूर्व इति ॥ ८ ॥

यशुन्नीतः स्कन्देत्पुनरभ्युन्नीय होतव्यमथाऽऽज्येन
वारुणीमृचमनूच्य वारुण्यर्चा जुहुयात् ॥ ९ ॥
यशुद्दुतस्य स्कन्देत्रततो हुत्वा पुनरेयाश्वः
विच्छिन्न्याद्यत्र स्कन्देत्तं निषद्य पुनर्गृहीयात्तदेव
याद्वक्तीद्वघ्यत्वाऽन्यां दुग्धवा पुनर्जुहुयात् ॥ १० ॥

उद्गुतस्येति आदिकर्मणि क्तः । उद्गुतमुत्थाय प्राङ्गेतुं प्रकान्तमित्यर्थः । प्राङ्गन्य-
नप्रभृत्युत्तरत्रोपादानात् । उक्तं च ब्राह्मणे—‘वृहस्पतेरुनीतं सवितुः प्रकान्तं द्यावा-
पृथिव्यं हियमाणम्’ इति । तदुद्गुतं यत्र स्कन्देत्तत्त्विषद्य तत्राऽस्त्वा स्कन्नस्योपरि
स्थालीं निधाय तस्याः पुनः सुचि गृहीत्वा तदेवाभिवार्धितं होतव्यं न तु ततः पृथग्द्र-
व्यान्तरमुत्पादयितव्यमित्यर्थः । यथा चायमर्थस्तथा यदुद्गुतस्य स्कन्देदित्यादिश्रुतिरेव
विभावितव्या । व्याचष्टे च तां बौधायनो यथा—यदुद्गुतस्य स्कन्देत्तत्त्विषद्य पुनरभुनीय
यादिति । यत्रैव स्कन्दति तत्रैव स्थालीं निधायातिशिष्टमानीय पुनरभुनीय तदेव याद-
क्कीट्कृ च होतव्यमिति । पुनर्हेमः प्रागेव व्याख्यातः । तस्मिन्कृते—अव ते हेड
इत्यनुद्गुत्योदुत्तममिति वारुण्यर्चाऽज्याहुतिं जुहुयात् ॥ ९ ॥ १० ॥

यदि प्राचीन॒॑ हियमाण॒॑ स्कन्देत्प्रजापतेर्विश्व-
भृति तन्वा(नवां)हुतमसीत्यभिमन्त्याथाऽज्येन
वारुणीमृचमनूच्य वारुण्यर्चा जुहुयात् ॥ ११ ॥

अत्र तु हियमाणमिति विशेषणाद्यावन्नियच्छत्युद्गृह्णाति वा तदाऽपूर्व एव विधि-
भवति । प्राचीनं प्राकूप्रवृत्तम् । यावत्पुरतः पराहृतं स्यादित्यर्थः । तत्र प्रजापतेरित्य-
भिमन्त्रणमन्त्रोऽस्कानित्यस्यापवादः । उपसर्गस्तु यथोक्त एव भवति । तत एतदेव
स्कन्नशिष्टमभिहोत्रद्रव्यं स्यान्न त्वन्यां दुग्धवा पुनर्हेतव्यमित्यापस्तम्भीये त्वाश्मर-
थ्यमतम् । पुनः सिद्धान्तमतातु पुनर्हेमोऽपि कार्यः । तत्राशेषस्कन्दने स्याल्याः पुनरु-
नयनम् । स्याल्या अप्यभाव आज्यं च प्रतिनिधिमाहाऽश्वलायनः—‘प्रजापतेर्विश्वभृति तन्वं
हुतमसीति तत्र स्कन्नाभिमर्शनम् । शेषेण जुहुयात् । पुनरुनीयाशेषे । आज्यमशेषे’
इति ॥ ११ ॥

यदि पुरः पराहृत॒॑ स्कन्देदनूद्गुत्य पुनरभुनीय
होतव्यमथाऽज्येन वारुणीमृचमनूच्य वारुण्यर्चा
जुहुयात् ॥ १२ ॥

पुरः पराहृतं पुरस्तादुपसादनशेषं प्रति नीतमित्यर्थः । तत्रोपसन्नस्य पुरस्तादुपसाद-
नादुपसादयमानेऽप्ययमेव विधिः । अनूदाहृत्य सुचमनु स्थालीमानीय ‘चतुरभुनीय
होतव्यमन्यया वाऽभिदोह्यमित्यापस्तम्भः ॥ १२ ॥

यदि पुर उपसन्नमहृत॒॑ स्कन्देत्तदेव याद्क्कीट-
कृच हुत्वाऽन्यां दुग्धवा पुनर्जुहुयात् ॥ १३ ॥

दर्भेषूपसादनप्रभृत्या पूर्वाहुतेरयं विधिः । यदि पूर्वस्यामाहृत्यामिति पुरस्ता-
दुपादानात्तोऽवागवध्यन्तरानुपादानाच्च । तथा च ब्राह्मणम्—‘ऐन्द्राग्नमुपसन्नम् ।

अग्नेः पूर्वाहुतिः । इति । उपसन्नमहुतमुषसादनप्रभृति यावत्त हुतं तावदित्यर्थः ॥ १३ ॥

नन्वेवं पूर्ववदनुक्तसिद्धे परावधावहुतमिति कस्मादुक्तम् । को दोषः । पूर्वे हि कथंचिद्ग्रन्थमानन्त्वात्परावधिनैषात्तः । इदानीमापस्तम्बसूत्रे सोऽपि पठित इति तथैव दर्शितः । तेनाचोदयमेतत् । पुनर्हेमादि समानमुद्ग्रुतस्कन्दनेन । एवमग्निहोत्रस्कन्दते द्रव्योत्पत्तिरुक्ता । इदानीं प्रायश्चित्तमाह—

अस्कान्त्यौः पृथिवीमस्कानृषभो युवा गाः ।

स्कन्नेमा विश्वा भुवना स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु ।

अस्कानजनि प्राजन्या स्कन्नाजायते द्वषा ।

स्कन्नात्प्रजनिषीमहीत्यग्निहोत्रः स्कन्नमभिमन्त्या-

द्विरुपनिनयेत् ॥ १४ ॥

उपनिनयेत् संस्कृते ॥ १४ ॥

यदि सायं स्कन्देदा होतोः प्रातर्नाश्वी-

यात् । यदि प्रातः स्कन्देदा होतोः सायं

नाश्वीयात् ॥ १५ ॥

सायंस्कन्दने प्रातरा होतोः, आप्रातर्हेमं नाश्वीयात् । एवमा सायंहोतोः प्रातः । सर्वाग्निहोत्रद्रव्याणामयमेव विधिः स्कन्दने । द्रव्योत्पत्तौ त्वभिदोहनादिस्थाने तज्जातीयस्य द्रव्यस्य पुनराहरणमिति विशेषः ॥ १९ ॥

द्रव्या वा एतमशनिरभ्यवैति यस्याग्नि-

होत्रः शिरिशि(शरश)रा भवति । समो-

षामुमिति ब्रूयाद्यं द्विष्यात् ॥ १६ ॥

शिरिशिरेति शब्दानुकारः । यस्याग्निहोत्रं शिरिशिरायते तस्यायमशनिपातो दुर्निमित्तमिति यावत् । तत्र यजमानद्रेष्यस्य नाम गृहीत्वाऽध्वर्युव्रूप्यात्—तत्र समोष देवदत्तमिति । ओषतिर्दाहकर्मा । तस्य संपूर्वस्य रूपं समोषेति ॥ १६ ॥

यस्याग्निहोत्रेऽधिश्रिते श्वाऽन्तरा धावेद्राह-

पत्याऽद्ग्रस्माऽदायेदं विष्णुविंचक्रम इति

वैष्णव्यचर्चाऽहवनीयादृध्वः संयन्त्रुद्वेदेत-

यैव भस्मना शुनः पदमुपवपति ॥ १७ ॥

ध्वंसयनितस्ततो भस्म विकिरन्त्वा शुनः पदानि भस्मनाऽभिपूरयेत् । अधिश्चयण-
प्रभृति ओद्वासनादिदं प्रायश्चित्तम् । आप्रदानमित्यपरे । अन्यदा(था) सर्व-
प्रायश्चित्तमेव ॥ १७ ॥

यस्यानाहृतमग्निं सूर्योऽभिनिश्चोचेद्यत्र दीर्घ्य-
मानं परापश्येत्तत आहृत्यैनं प्रविशानीति वैष
आधीयते ॥ १८ ॥

अहरहरेनमाहरेयुरिति दक्षिणाग्रावुक्तम् । तत्र यद्यनाहृतेऽग्नौ सूर्योऽस्तमियात्तदा
बुष्टगृहादियोनिशेषमनवेक्ष्य यत्र दृष्टोऽग्निस्तत आहृत्यैतं प्रविशानीत्येष विधीयते ।
बाकारः प्रसिद्धौ । अथवा एतं प्रविशानीति वा तूष्णीं वा विधीयत इत्यर्थः । अभि-
निश्चोचेदिति वचनादभ्युदये तूष्णीमाधेयः ॥ १८ ॥

इति दक्षिणाग्रेनुगतस्याऽधानकल्पः ॥ १९ ॥

सर्वत्रानुगतस्यापि दक्षिणाग्रेयथायोन्नुत्पाद्या(दनम)यमेवाऽधानप्रकार इत्यर्थः ।
दक्षिणाग्रेयरिति वचनात् । सभ्यावस्थयोस्तूष्णीमेवाऽधानम् । प्रायश्चित्तं तु सर्वेषु
सर्वप्रायश्चित्तमेव, विशेषस्यानुकृत्वात् ॥ १९ ॥

यस्यानुद्भूतमग्निं सूर्योऽभिनिश्चोचेत् ॥(ख० ६)॥
अग्निहोत्रं पूर्व॒॑ हरेयुः । अथाग्निमुद्भरेयुः । अपि वा
दर्भेण हिरण्यं प्रवद्य पूर्वः प्रतिपद्यतान्वड्ब्राह्मण
आर्षेयो बहुविदग्निमुद्भरेत् । अन्वड्ब्राह्मिहोत्रेणा-
नुद्रवेदग्निं प्रतिष्ठाप्याग्निहोत्रमुपसाद्याऽत्मितोर-
प्राणनासित्वा वरं दत्त्वा हुत्वा भूर्भुवः सुवरित्यु-
पतिष्ठेत वारुणं चर्हं निर्विपेत् ॥ दोषावस्तर्नमः
स्वाहेति जुहुयात् ॥ २० ॥

अधिवृक्षसूर्ये प्रणयनस्योक्तत्वात् । तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमिदम् । अत उद्धरणश-
वदेन प्रणयनं लक्ष्यते । यथा यस्याग्रावग्निमुद्भरेयुरित्यादौ । तथा यस्याऽहवनीयमप्रणी-
तमभ्यस्तमियादित्याश्वलायनः । तेनोद्भतेऽप्यदृष्टीते भवत्येव प्रायश्चित्तम् । वेदार्थविदार्थेय
इति व्याख्यातं ब्रह्मोदने । तत्रैव बहुविषयं वेदनं यस्य स बहुवित् । अथवा ब्राह्मण
आर्षेय उद्धरेदिति ब्राह्मणस्य व्याख्या बहुविदिति । तत्र च वेदनबहुत्वस्यापेक्षित-
त्वात् । यस्य यस्य यतो यतो वेदनप्रकर्षस्तस्य तस्य परिग्रहे गुणातिशय इति
द्रष्टव्यम् ।

तत्रेधमाहरणादारभ्य प्रागुद्द्रवणादाहवनीयकर्मवर्जमध्वर्युणा कृते यजमानस्य परि-
कर्मा कथिद्भेषण बद्धं हिरण्यं पुरस्ताद्भरेत् । तमन्वड् अनुगतो बहुविदग्निमुद्भरेदू-
विधिवत्प्रणयेत् । तमन्वड्ब्राह्मिहोत्रेणाध्वर्युर्नुद्रवेत् । ततः परिकर्मिणा स्थापिते हिरण्ये
बहुविदग्निं प्रतिष्ठाप्य मुञ्चति । ततोऽग्निहोत्रमुपसादयत्यध्वर्युः । नित्यमिति सूत्रान्तरे

नित्याग्निहोत्रमेवेदं न तु वैकृतं सत्पुनर्होमापेक्षमित्यर्थः । नित्यः पयसो नियत इत्यन्ये । तत आहवनीयस्येधमाधानादिप्रित्यप्याः पूर्वाहुतेः कृत्वा ततो यावत्तास्य(म्य)ति तावदनुच्छुसन्नासीत । उच्छ्रूस्य हुत्वाऽग्निहोत्रं वृष्टिरसीत्यपामुपस्पर्शनान्ते कृते भूर्भुवः सुवरित्याहवनीयमुपस्थाय तदानीमेव वारणं चर्णं निर्वपेत् । श्वोभूत इति भरद्वाजः । दोषावस्तर्नमः स्वाहेति जुहुयात् । एतदेव नित्यमग्निहोत्रमित्याशमरथ्यः । अथाऽलेखनः कालसमापादनीयमेवानेन मन्त्रेण होमं हुत्वा नित्यमग्निहोत्रं जुहुयादिति पूर्ववत् ॥ २० ॥

यदि सायमग्निहोत्रस्यर्तुमति नयेत्प्रातर्वर्तनर्नमः
स्वाहेति जुहुयात् ॥ २१ ॥ यदि प्रातरग्निहोत्रस्य-
र्तुमति नयेत्कालसमाप(पाद)नीयमेताभ्यां मन्त्रा-
भ्याऽहुत्वा नित्यमग्निहोत्रं जुहोति ॥ २२ ॥

अग्निहोत्रे संध्यादयः सायंप्रातर्होमकाला उक्ताः । तेषां सर्वेषामतिपत्तौ प्रायश्चित्त-
मुपदिश्यते । तथा प्रदोषान्तो होमकालः, संगवान्तः प्रातस्तमतिनीयेत्याध्यलायनः ।
तत्र त्वापदि काला उक्ताः सूत्रकृता—‘यन्मध्यंदिने जुहोति’ इत्यादिना । तथो-
पग्रन्थकारेणाप्युक्तम्—‘सर्वमहः प्रातराहुतेः स्थानं सर्वा रात्रिः सायमाहुतेः’ इति ।
भरद्वाजोऽप्याह—‘सायं होमं चोपोदयं जुहुयात् । प्रातर्होमं चोपास्तमयम् । कालेन
कालमनातिक्रम्य न स्कन्दने न व्यथन्ते, इति विज्ञायते’ इति । तस्मादनापद्येतत्प्राय-
श्चित्तम् । आपदि तु होम एव क्रियेत । यावदुत्तरस्य कालः प्राप्यति । प्राप्ते तूत्तर-
स्मिन्न पूर्वः क्रियेत, भ्रष्टकालत्वात् । प्रायश्चित्तं तु तत्र परस्ताद्वर्षयिष्यते । कालः
समापद्यते येन स कालसमापादनीयः । तं हुत्वेधमाहरणादि । स एवाग्निहोत्रार्थे कौशि-
दिष्टस्तन्निरासार्थमुक्तं नित्यमग्निहोत्रमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥

सायमग्निहोत्रमुपसाद्य भूर्भुवः सुवरिति पुरस्ता-
दोतोर्वदति हुत्वा च प्रातरग्निहोत्रमुपसाद्याऽत-
मितोरप्राणनासित्वा वरं दत्त्वा हुत्वा भूर्भुवः
सुवरित्युपतिष्ठेतानुगमयत्याहवनीयमन्वग्निरूपसा-
मग्रमरुप्यदित्यन्यं प्रणीयेहैव क्षेम्या एधि मा
प्रहासीन्माऽमुमामुष्यायणमित्युपतिष्ठेत । मैत्रं चर्णं
निर्वपेत् ॥ २३ ॥

व्याख्यातः पूर्वेण । अमुमामुष्यायणमिति यजमानस्य नामगोत्रयोर्निर्देशः । यथा
देवदत्तं भागवमिति ॥ २३ ॥

सौ
पत्नी
सायंहे
त्तन्निवृ

द्वा
रीत्येत्य

हरेत्
विश्य

अ
दित्यो
तिष्ठेने

त

प्रभे—

स्त्यन्ये ।
म्य)ति
भूर्भुवः
ै भर-
रथ्यः ।
यादिति

शित्त-
यनः ।
तथो-
हति ।
गालेन
प्राय-
नूत्तर-
कालः
जीश्वि-

पथा

२ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाद्याख्यासमेतम् । २८७

सौर्यमेककपालमेके समापनन्ति ॥ २४ ॥

सौर्यस्याऽप्ययणोक्ता एककपालधर्माः कार्याः । स चाऽग्नेयविकारः ॥ २४ ॥
तस्याऽस॑स्थितायामनश्नन्तौ वाग्यतावेतद-
हर्जायापती अग्निमिन्धानावासाते ॥ २५ ॥

‘स॑स्थितायामिष्टञ्चामाहवनीयमेवेतद्वर्णन्वान्धिन्वान्धन्तौ वाग्यतावासाते यजमानः
पत्नी च’ (आप० श्रौ० ९-२-७) इत्यापस्तम्बः । आहवनीयमेवेति तमेवाऽहवनीयं
सायंहोमार्थमिन्धानावित्यर्थः । अथ वा सर्वाग्निन्धनस्याऽश्वलायनादिभिरिष्टत्वा-
त्तन्निवृत्यर्थ एवकारः ॥ २६ ॥

द्वयोः पयसा सायमग्निहोत्रं जुहुयात् ।
पूर्वमधिश्रित्योत्तरमानयेत् ॥ २६ ॥

द्वयोर्गवोरिति शेषः पूर्ववत् । यथा द्वयोः पयसा पशुकामस्य जुहुयादित्यत्रोक्त-
रीत्यत्यर्थः । तत्र पूर्वमधिश्रियणमुपकारार्थमिति गम्यते ॥ २६ ॥

यस्यानुदृतमग्निः सूर्योऽभ्युदियाच्चतुर्गृहीतमाज्यं
गृहीत्वा पूर्वः प्रतिपद्येतान्वड्ब्राह्मण आर्देयोबहु-
विदग्निमुद्धरेत् । अन्वड्ब्राह्मिहोत्रेणानुद्रवेदग्निं प्रति-
ष्टाप्याग्निहोत्रमुपसाद्य ॥ (ख० ७) ॥ पुरस्तात्पत्य-
ड्ब्राह्मणासीन उषाः केतुना जुषतां यज्ञं देवेभिरिन्वितं
देवेभ्यो मधुमत्तम् स्वाहेत्येतच्चतुर्गृहीतम् हुत्वा
नित्यमग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ २७ ॥

व्याख्यातोऽभिनिग्रोचनविधिना । इयांस्तु विशेषः—हिरण्यस्थाने जुह्वां चतुर्गृहीतं
होते । तच्च प्रतिष्ठापितेऽग्नावध्वर्युराग्निहोत्रमुपसाद्य पुरस्तादाहवनीयस्य प्रत्यड्ब्रमुख उप-
विश्य-उषाः केतुनेति जुहुयादिति ॥ २७ ॥

तस्य स एव होमकल्पः । सा प्रायश्चित्तिः ।
यत्प्रातर्क्षतावतीते ॥ २८ ॥

आतमितोरप्राणश्चित्यादिर्वरदानान्तो होमकल्पोऽनन्तरविधिना समानः । तथाऽऽ-
दित्योपस्थानादि द्वयोः पयसा होमान्तं प्रायश्चित्तम् । यत्प्रातर्क्षतावतीते यत्प्रातःकाला-
तिपञ्चे सतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

एतावचाना । नात्रानुगमयत्याहवनीयम् ॥ २९ ॥

तस्मिन्नेवाग्नौ मैत्रेष्टः सायंहोमश्वेति भावः ॥ २९ ॥

यस्याहुतमग्निहोत्रः सूर्योऽभ्युदियादुन्नीयाऽ-
तमितोरप्राणन्नासित्वा हुत्वा भूरित्युपतिष्ठेत ।
वरो दक्षिणा ॥ ३० ॥

यस्यानुदिते होष्यामीत्यभिसंधाय प्रकान्तमग्निहोत्रमनुदित एवाहुतं स्यात्तद्यथा प्रकान्तप्रसवा खी सद्योऽप्रसूताऽर्तमियात् ताव्गर्त्त भवति । तेन च यजमानोऽप्यात्मानं रुणद्धि दुःखायाऽस्त्मानं नयतीत्यर्थः । ततो दुःखाय रुद्धः सर्वज्यानिजीयते सर्वा बाधाः प्राप्नोति । तस्मादादर्तव्यमेतत् प्रायश्चित्तमिति भावः । आतमितोरप्राणन्नित्यादि व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

यद्यन्ते स्यादुन्नीय प्राङुदाद्रवेत्स उपसाद्याऽस्त-
मितोरासीत यदा ताम्येदथ भूः स्वाहेति जुहुयात् ॥ ३१ ॥

यद्यन्ते स्याद्यद्येतान्निमित्तं होमसमीपे स्यात् । किमुक्तं भवति । यदि निष्पन्नेऽग्निहोत्रद्रव्येऽर्वाग्नोमादुदयः स्यादित्यर्थः । तथा च भरद्वाजः—‘यद्यन्ते स्यादित्यग्निहोत्रादनन्तरवादोऽभिप्रेतः’ इति । तत्रोन्नयनाद्योपसादनात्कृत्वा प्राणायामेन तान्तो भूः स्वाहेति पूर्वाहुतिं जुहुयात् ॥ ३१ ॥

यस्य होष्यामीति प्रवृत्ते हुतशग्निहोत्रः सूर्योऽभ्यु-
दियादुत्वा तदथोत्साद्य पुनराधेय इत्येक-
षाम् ॥ ३२ ॥

होष्यामीति प्रवृत्ते, इति हुत्वा तदग्निहोत्रं विधिवद्वास्य पुनराधेयमप्यस्य प्रायश्चित्तत्वेन कार्यमित्याश्मरथ्यो मन्यते । नत्वन्येषमेतत्मित्यर्थः ॥ ३२ ॥

यस्योभावनुगतौ सूर्योऽभ्युदियात् । अपिवाऽस्त-
मियात् । यदिवाऽरण्योः समारुढो नश्येत्पुनराधे-
यमेव । तत्र प्रायश्चित्तम् ॥ ३३ ॥

सूर्योऽभिनिष्ठोनेदभ्युदियाद्वा (आप० श्रौ० ९-२-७) इत्यापस्तम्बोक्तेश्च ॥ ३४ ॥

अग्रये तनुमतेऽष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निहोत्रं
विच्छिन्नेत द्रव्यहे द्रव्यहे वा ॥ ३४ ॥

ष्टुषु होमेष्वतिपत्रेषु तनुमती कार्या, षट्सु वाऽष्टासु वा । प्राक्तेभ्योऽवधिश्यो विच्छेदे वैशेषिकप्रायश्चित्तावचनात्सामान्योक्तः सप्तहोता भवति, सप्तहोत्रा यज्ञविभ्रष्टयाजयेदिति । न चाग्निहोत्रस्यायज्ञत्वादयज्ञविभ्रेषत्वमस्य शङ्कनीयम् । तस्मादग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतोः, इति तस्यापि यज्ञसंस्तवाद्योधायनेनास्यैवाऽहत्य यज्ञविभ्रेषत्ववचनाच । यथा प्रोष्टिमधिकृत्योक्तम्—अथ यद्यस्मै यज्ञविभ्रेषमाचक्षते, न तेऽहौषु

र्तीर्ती
स्याऽ
यज्ञाऽ
पत्ताव-
त्याऽ
एवोच्च-
प्रतिस-
विदु-
विच्छे-
कवच-
हृष्यम-
दर्शा-
इत्ये-
इति
पविं-
होम-

रितीति । तथोपग्रन्थकारेणापि को नु खलु विशेष इति प्रकृत्योक्तम्—‘यस्याग्निहोत्रस्याऽहुती अन्योन्यस्य स्थानमापद्येते’ इति । तस्माद्युक्तमेव सप्तहोता भवतीति । यज्ञविशेषेष्टु विषयव्यवस्था प्रागेव दर्शिता । कात्यायनस्तत्राऽह—‘अग्निहोत्रातिपत्तावाहुतिं जुहुयान्मनो ज्योतिर्जुषतामिति । आश्वलायनश्च मनस्वत्या चतुर्गृहीतं प्रकृत्याऽह—अग्निहोत्राहोमे च प्रतिहोममेकः, इति । बौधायनेनासमारूढविषये प्रतिहोमएवोक्तः । ‘यथा दीप्यमानेष्वेवाहूयमानेषु यावन्त्यतिक्रान्तान्यग्निहोत्राणि स्युस्तानि प्रतिसंख्याय जुहुयात्’ इति । विदुषस्तु ब्राह्मणोक्तमप्यनुसंधेयम्—‘तस्माद्यस्यैवं विदुषः उतैकाहमुत द्वयं न जुहति हुतमेवास्य भवतीति । अत्र चतुरहादूर्ध्वमनेकविच्छेदेऽप्ययमेव विधिः । अतोऽन्यस्यावचनात् । अर्वाक्ततुरहादिष्टनिवृत्यर्थत्वाच्चापि-कवचनस्य । भरद्वाजस्त्वत्र समारूढग्नेश्चिरकालं होमादिविच्छेदे विशेषमाह—होमेष्व-हूयमानेषु चाऽत्मन्यरण्योर्वा ग्रियमाणानां कथं तत्र न लुप्यते द्वौ मासावहुतेऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासाभ्यामनिद्वाऽग्नये पथिकृतेऽग्नये वैश्वानरायाग्नये व्रतपतयेऽग्नये व्रतभूत इत्येषा महापथिकृदिष्टिः । ‘पवित्रेष्टच्चा यजेताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाविति सर्वमासोति’ इति । तथा षण्मासानहुतेऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासाभ्यामनिद्वा वेति प्रकृत्य पूर्वदेव पवित्रेष्टच्चन्तमुक्त्वाऽतिपवित्रेष्टच्चा यजेतेत्युक्तवान् । अतो यदत्र कैश्चिच्चतुरहादूर्ध्वं होमविच्छेदेऽग्निर्नश्यतीत्युक्तं तदतिसाहसं पश्यामः ॥ ३४ ॥

स्वयं कृष्णानः सुगमप्रयावं तिग्मशृङ्गो
वृषभः शोशुचानः । प्रत्न९ सधस्थमनु-
पश्यमान आतन्तुमग्निर्दिव्यं ततान् ॥ त्वं
नस्तन्तुरुत सेतुरग्ने त्वं पन्था भवसि-
देवयानः । त्वयाऽग्ने पृष्ठं वयमारुह-
माथा देवैः सधमादं मदेमोति याज्यानु-
वाक्ये ॥ ३५ ॥ (ख०८) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

इदं याजुषं हौत्रम् ॥ ३६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां पञ्चदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथ पञ्चदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

यस्याऽहवनीयेऽनुद्वाते गार्हपत्य उद्वाये-
दाहवनीयमुद्वाप्य गार्हपत्यस्यावक्षाणानि
संनिधायेतः प्रथमं जडे अग्निरिति मन्थे-
दाहवनीयं प्रणीयाम्भे सम्रादिषे रथ्यै
रमस्व सहस्रे द्युम्नायोर्जेऽपत्याय सम्रा-
दिसि रवराडसि सुषदा सीद सारस्वतौ
त्वोत्सौ समिन्धातामित्युपसमिन्धेऽग्नये
तपस्वते जनद्वते पावकवतेऽष्टाकपालं
निर्वपेत् ॥ १ ॥

यत्राजस्वे कर्मर्थं प्रणीते वाऽग्नौ वियमाणे गार्हपत्य उद्वायेत्तत्राऽहवनीयं दक्षिणांग्निं
च गार्हपत्ययोनिमुद्वाप्य यथोक्तेन प्रकारेणाग्नीनुत्पाद्य तपस्वतीष्टिर्वक्ष्यमाणा, आहुतयो
वा । ततः कर्मसमाप्तिः । सावित्रसारस्वतचतुर्होत्रादयो दर्विहोमा उदाहरणम् । अग्नि-
होत्रं च प्राग्नेमकालादिष्टिपश्वोऽपि प्रागन्वाधानात् । परतस्त्वन्वाधानाद्वोमकाले च
तत्प्रायश्चित्ताभ्यां वैशेषिकाभ्यामपोद्यत एवायं विधिः । अपवदति च स्वविषये यदि
गार्हपत्य इत्यादिविधिम् । तं प्रति विशेषविषयत्वात् । तेनाकर्मकालेऽप्युयमेव विधि-
रजस्त्राम्भः ।

अथवा विकल्प एव तयोर्विध्योने सामान्यविशेषभावः शाखाभेदात् । वक्ष्यत्याचार्यः—
'यस्याग्निरनुगच्छेदित्येकेषाम् । न कालमवधारयेदिति । तेभ्य एवावक्षाणेभ्योऽधिम-
निधत्व्यः' (स० श्रौ० १९-३) इति । भगद्वाजश्चाऽह—अथैकेषाम् । यतरोऽग्नि-
रनुगच्छेत्तेभ्य एव दारुभ्योऽधिमन्थितव्य इत्यादि । अत्र बहूद्वृच्वाजसनेयक्योराश्वलायन-
कात्यायनबौधायनैश्चाऽहवनीयं वियमाणमाहत्य गार्हपत्यायतने निधाय ततः पुनः
प्रणयनमुक्तम् । तत्र बहूद्वृचे तावदाहवनीयमधिकृत्याऽस्मायते—'सर्वमेवैनं सहभस्मानं
समोप्य गार्हपत्यायतने निधायाथ प्राच्चमाहवनीयमुद्वरेत्' इति । वाजसनेयकेऽप्यय-
मेवान्तरः पाठः । तथाऽश्वलायनकादावपि । बौधायनीये तु 'सर्वमाहवनीयं भाष्टे
समोप्य दक्षिणेन विहारं हृत्वाऽयतनद्रव्यादपि भस्मोद्वास्य शक्तिपिण्डेनोपलिष्य
न्युप्योपसमाधाय प्रणयनमिति विशेषः । तथा प्रायश्चित्तेऽपि विशेष उक्तः षट्सुवा-
हुतीर्जुहुयात्—'उद्बुध्यस्वाम्भे त्वमग्ने सप्रथा असि मनो ज्योतिर्जुषतां तन्तुं तन्वन्नुदु
त्यं चित्रम्' इति ॥ ३ ॥

आयाहि तपसा जनेष्वगे पावको अर्चिषा ।
उपेमां सुषुति मम ॥ आ नो याहि तपसा जने
ष्वगे पावक दीयत् । हृष्या देवेषु नो दधादिति
याज्यानुवाक्ये ॥ २ ॥

गतः । इदं याजुषं हौत्रम् ॥ २ ॥

एतदेवाऽहवनीयेऽनुगते प्रायश्चित्तम् । नात्र गार्ह-
पत्यमनुगमयत्यये ज्योतिष्मतेऽष्टाकपालं निर्व-
पति ॥ ३ ॥

तत्र तत्राऽहवनीयानुगतौ यथाविहितमग्निमुत्पाद्य ज्योतिष्मतीं निर्वपति । यथा
यदि सायमहुतेऽग्निहोत्रे यदि प्राघोमकालादित्यादौ । यत्र तु प्रायश्चित्तविशेषश्चो-
दितस्तत्र स एवेष्यते यथोऽन्वाहितादौ । तेनाप्येषा विकल्पित (लघ्यत) इत्यन्ये ॥ ३ ॥

ननु पूर्वसूत्रेण तपस्वत्यपि तत्र तत्र प्राप्ता । तत्किमनयोरेकस्मिन्दोषे श्रूयमाणत्वात्स-
मुच्यः । नेत्याह—

न तपस्वते ॥ ४ ॥

यदा ज्योतिष्मते निर्वपति तदा न तपस्वते । विकल्प एव त्वनयोः शाखाभेदादिति
भावः । अथवा सर्वत्रानुगतेष्टमित्यनेन सहैत्सामान्यविशेषभावेन योजनीयम् । सर्वा-
ग्निषु तपस्वती । ज्योतिष्मती त्वाहवनीये न तपस्वत इति बाध एव तत्र तपस्वत्या
इत्यर्थः । मन्थनविषये तु यदि गार्हपत्य आहवनीयो वेति विधिना तपस्वत्येव सर्वत्र
न ज्योतिष्मती विशेषविहितत्वात् । अन्यथाऽहवनीये तस्यानवकाशत्वप्रसङ्गाच्च ।
तत्रापि तु द्वयोर्विकल्पः, इत्यपरम् ॥ ४ ॥

यदि सायमहुतेऽग्निहोत्रे पूर्वोऽग्निरनुगच्छेद-
ग्निहोत्रमधिश्रित्योन्नीयेत्येकेषाम् । अग्निना पूर्व-
णोदृत्याग्निहोत्रेणानुद्र(नूद्र)वेद्यो ब्राह्मणो बहुवि-
त्सोऽग्निमुद्धरेत् । यत्पुनराधानमादायी स्यात्त-
द्यात् ॥ ५ ॥

यद्यप्यत्राहुतेऽग्निहोत्र इतिवचनादा पूर्वाहुतेरयं विधिरास्थेयः । तथाऽप्यधिश्रित्या-
ग्निहोत्रमुन्नीय वेत्युद्धरणकालनियमात्सहाग्निहोत्रेणोद्द्रवणवचनाच्च ततः पूर्वकाल एवास्य
संकोचः सामर्थ्यात् । बहुविद्वचार्यातः । तद्यमर्थः—विहरणकालप्रभृत्याऽधिश्रियणा-
दोन्नयनाद्वाऽहवनीयानुगतौ पूर्ववदाऽहवनीयकर्मवर्जमधिश्रियणान्ते उन्नयनान्ते वा
कर्मणि कृते बहुविद्वचार्याणस्तूपणीमग्निमुद्धरेत् । ततोऽध्वर्युः कृतान्तादारभ्योद्द्रवणात्कृत्वा

सहाग्निहोत्रेण बहुविदमग्निं नयन्तमनु(नू)द्वयेत् । ततो बहुविदा प्रतिष्ठापितेऽग्नी तस्मै यजमानस्तद्धनं दृष्ट्याद्यस्मै स्पृहयालुरात्मार्थं निहितवान् नेदमन्यस्मै दास्यामीति । तेनैवाच्युतेन धनेनैनमाहवनीयं गार्हपत्याच्च्यावितवि (वा) न् भवति, एनं बहुविदं वा ततोऽग्निहोत्रमन्यस्मै दत्त्वाऽन्यत्र वा निधायानुगतेष्टिर्मित्राद्याहुतयो वा । तत आहवनीयकर्मण्यकृतानि कृत्वा कृतान्तादारभ्याग्निहोत्रसमाप्तिः । समानोऽयं विधिरजस्ये विशेषावचनात् । न चाहुतेऽग्निहोत्र इति वचनादाग्निहोत्रमात्रार्थाग्निविषयो युक्त इति वाच्यम् । यदि प्रातरहुतेऽग्निहोत्रे परोऽग्निरनुगच्छेदित्यत्र व्यभिचारात् । यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्भायेदित्यन्यत्र विशेषवचनाच्च ॥ ५ ॥

यदि प्रातरहुतेऽग्निहोत्रेऽपरोऽग्निरनुगच्छेदनुगम-
यित्वा पूर्वं मथित्वाऽपरमुद्धृत्य जुहुयात् ॥ ६ ॥

प्रातर्विहरणकालप्रभृत्या पूर्वाहुतेगर्हपत्यानुगतावाहवनीयोद्भापनादि तपस्वत्यन्तं कर्म यस्याऽहवनीयेऽनुद्वात इत्यादिविधिना समानम् । तत्कृत्वा ततोऽग्निहोत्रं जुहुयादित्यर्थः । पुनरुपन्यासस्तूतरविधिविकल्पार्थः ॥ ६ ॥

यदि त्वरेत पूर्वमग्निमन्ववसाय ततः प्राञ्चमुद्धृत्य
जुहुयात् ॥ ७ ॥

यदि त्वरेत कालातिपत्तिभयादिना तदाऽहवनीयमेव गार्हपत्यं परिकल्प्य तत्रैव दक्षिणाग्न्यादीनपि नीत्वा ततः प्राञ्चमाहवनीयमुद्धृत्याग्निहोत्रं जुहुयात् । ततो यदि गार्हपत्य इत्यादिविधिना गार्हपत्यस्योत्पत्तिः ॥ ७ ॥

जामि तु तद्योऽस्य पूर्वोऽग्निस्तमपरं करोति ।
अन्यत्रैवावसायाग्निं मथित्वोद्धृत्य जुहुयात् ।
श्वोऽग्नये तपस्वते जनद्रोते पावकवतेऽष्टाकपालं
निर्वपेत् ॥ (ख०९) ॥ ८ ॥

जामीति पूर्वनिन्दा, उत्तरविधिप्रशंसार्था । पौनःपुन्यनिमित्तमश्रेयस्त्वं जामित्वम् । ततु जामि यत्पूर्वमेवाग्निमपरमपि करोतीति । तस्मादन्यत्रैव देशे सहाग्निभिर्ध्यमाणीर्गत्वा तत्रानुगमायित्वा पूर्वमित्यादिविधिनाऽपरं मथित्वा पूर्ववदेवोद्धृत्याग्निहोत्रं जुहुयात् । ततः श्वोभूते तपस्वतीं निर्वपेत् ॥ ८ ॥

यस्यापरोऽग्निरनुगच्छेदित्येकेषाम् ॥ ९ ॥

शास्वोन्तरोक्तविधिविकल्पः ॥ ९ ॥

न कालमवधारयति । ततोऽत्राग्निं मथित्वोद्धृत्या-
भिमन्त्रयत इतः प्रथमं जडे अग्निरित्येत-
याऽग्ने समाडिषे रथै रमस्व सरसे शुम्नायोर्जे-

द्वे
र्मा
त्वा
नि
स्त
ग
व
य

पत्थाय संग्राडसि स्वराडसि सुषदा सीद सार-
स्वतौ त्वोत्सौ प्रावतामित्युपसमिन्धेऽग्रये
ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदवारुणं
यवमयं चरुम् ॥ १० ॥

अथ वा प्रातरिति न कालविशेषमवधारयेत् । सायं प्रातर्वाऽहुतेऽग्निहोत्रेऽपराम्य-
नुगतावनुगमयित्वा पूर्वमित्यादिविधिरेव स्यात् । तपस्वत्यास्तु स्थाने वारुणज्योतिष्मन्ती
समानबहिषौ निर्वपेदित्यर्थः । तदेवमेते त्रयः कल्पाः प्रातःकाले 'यस्याऽऽहवनीयेऽनुद्रुत
इत्यादिविधिना सह विकल्प्यन्ते । अन्त्यरत्वेकः सायं कालेऽपि । गतमन्यत् ॥ १० ॥

यस्य पूर्वोऽग्निरनुगच्छेदित्येकेषाम् । न काल-
मवधारयति । तेभ्य एवावक्षाणेभ्योऽधिमन्थि-
तव्यः । अथ यदि न तादृशानीवावक्षाणानि
स्युः । भस्मनाऽरणी सञ्चपश्य मन्थितव्यः
स्वादेवैनं योनेर्जनयति ॥ अग्नये तपस्वते
जनद्रुते पावकवतेऽष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ यस्या-
ग्निरनुगच्छेदित्येकेषाम् । न कालमवधारयति ।
तेभ्य एवावक्षाणेभ्योऽधिमन्थितव्योऽथ यदि
शलकेध्र(द्व) स्तृणेद्वो(द्वो)वा स्याद्ब्रह्मस्मनाऽरणी
सञ्चपश्य मन्थितव्यः स्वादेवैनं योनेर्जनयति ।
अग्नये तपस्वते जनद्रुते पावकवतेऽष्टाकपालं
निर्वपेत् ॥ ११ ॥

क्षामावशिष्टानि काष्ठान्यवक्षाणानीत्युच्यन्ते । तेषु मन्थनसमर्थेषु सत्सु तेभ्य एव
द्वे गृहत्वा मन्थेत् । यदि पुनर्न तादृशानि स्युस्तदा तत्तद्ब्रह्मसंस्पर्शं कृत्वा तयोररण्यो-
र्मन्थेत् । एवमरणी संस्कृत्य मन्थनेन स्वादेव योनेर्जनयत्याग्निम् । अवक्षाणाभावे भस्मस्थ-
त्वादग्नेस्तस्थस्येदानीमरण्योः संक्रमितत्वाच्च । तातश्ये च लिङ्गम्— 'अत्र वाव स
निलायत' इति । अत एव वचनादवक्षाणाभावे भस्मसंस्कारमन्तरेण मथितोऽप्याग्निः
स्वयोन्यनुत्पन्नत्वादसत्सम इत्युक्तं भवतीति । न च गार्हपत्यारण्योराहवनीयमन्थनम् । पृथ-
गरणीप्वन्नीनिति लिङ्गात् । गार्हपत्यस्य तावदियमेवोत्पत्तिः सर्वत्र । प्रायश्चित्तं च तपस्वत्ये-
वासत्यपवादे यथाऽन्वाहितादौ यत्राऽहवनीयस्यापि प्रणयनानुपदेशस्तत्रापीयमेवोत्पत्तिः ।
यथा सावित्रादिषु दर्विहोमेष्वग्निहोत्रे च होमकाले तथैव पशुप्तपि प्रागन्वाधानादित्यादि
प्रायश्चित्तं च तत्रेऽमेवासत्यपवादे यथा यदि होमकाले प्राण उदानमित्यादिना । आप-

सत्यस्वस्त्वत्राऽहं—‘यदि गर्हपत्य आहवनीयो वाऽनुगच्छेत्तेभ्य एवावक्षाणेभ्योऽधिमन्थितव्यः’ इति । भरद्वाजश्च—‘अथैकेषां यतरोऽग्निरनुगच्छेत्तेभ्य एव दारुभ्योऽधिमन्थितव्यः’ इत्यादि । ‘एवं शकैषे तृणैषे चेत्यापस्तम्बः’ । शकानि करीपाण्येषां यस्य स शकैषः । तथा तृणैष इति । शकादीन्यने चाग्नावनुगते भस्मनाऽरणी संभृश्य मन्थितव्यः । तेषामपि मन्थनसामर्थ्यादिति भावः ॥ ११ ॥

अनुगतेष्टर्वा स्थान एता आहुतीर्जुहोति ॥
॥ (ख० १०) ॥ मित्राय स्वाहा वरुणाय
स्वाहा सौमाय स्वाहा सूर्याय स्वाहाऽग्नये
तपस्वते जनद्रुते पावकवते स्वाहाऽग्नये
शुचये स्वाहाऽग्नये ज्योतिष्ठते स्वाहाऽ-
ग्नये व्रतपतये स्वाहोति व्याहृतिभिर्विह-
ताभिः समस्ताभिश्च ॥ १२ ॥

सर्वस्या एवानुगतेष्टर्यं विकल्पः । पुनरनुगतेष्टिग्रहणात् । अन्यथा हि अपि वैता आहुतीरित्येवावक्ष्यत् । तथा गर्वासामेव प्रायश्चित्तेष्टीनामनुग्रहमाहाऽश्वलायनः—‘अपि वा प्रायश्चित्तेष्टीनां स्थाने तस्यै तस्यै देवतायै पूर्णाहुतिं जुहुयादिति विज्ञायते’ इति । बहवृचाश्च ता एवेष्टीः प्रकृत्याधीयते ॥ १२ ॥

अथैकेषां विज्ञायते यदि प्राग्ग्रहोत्रकालादाहव-
नीयोऽनुगच्छेदन्यं प्रणयेत् ॥ १३ ॥

केचिदहुत इत्यनेन सकलस्य वार्षं मन्यन्ते । तदयुक्तं शाखाभेदादेकोदाहरणाभिप्रायेण सामान्यायोगाच्च । यदि हि तथाऽभिप्रेष्येत प्रातर्ग्रहणमेवाकरिष्यत् । न हि माणवकायैकस्मै दधनि दितिस्ते नके च कौण्डिन्याय भवति वचनं ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तकं कौण्डिन्यायेति भवति च तत्र वचनं माटराय दधि दीयतां तकं कौण्डिन्यायेति । तथा महाभाष्यकारः—न ह्येकमुद्ग्रहणां सामान्यवचनं प्रयोजयतीति । तस्मादुभयकालार्थमित्येव सुक्तम् । अथ को होमकालः । ननृक्ता आनक्षत्रदर्शनादयः कालाः सायंप्रातर्होमयोः सूत्रकृता । तेषु यतमस्मिन्जुहूषति ततमो भविष्यति प्राग्घोमकालादिति । कोऽर्थः । यदेष्माहरणाति तन्वं प्रक्रम्यते ततः प्रागित्यर्थः । तथा च होमकालमनुवदता कात्यायनेनोक्तम्—‘आसन्नेषु चेत्प्रेष्वाहवनीयोऽनुगच्छेद्वाहपत्ये जुहुयात्प्राण उदानमप्यगात्’ इति । कश्च पात्रासादनकालः । तन्त्रारम्भ इति ब्रूयात् । यथा प्रणयनविध्यनन्तरमाह वौश्रायनः—‘अग्नेतान्यग्निहोत्रपात्राणि प्रक्षालितान्युक्तरेण गर्हिष्यत्यमुपसादयति’ इति । वैखानसभरद्वाजौ तु पारिस्तरणानन्तरमाहतुः—‘अग्नि-

व्यार
पत्ये प्राय
विधिनाऽ
णमिति ।
भेदात् ।
द्रष्टव्यम्

व्यार
वनीयं वृ
इति विं

एवं

होम
स्वाहेत्य
कात्यार
तृणं मा

३ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २९५

होत्रपात्राणि प्रयुनक्ति । इति । तस्मात्प्रणथनकालप्रभूत्या तन्त्रारम्भादा वा परिस्तर-
णादाहवनीयस्यानुगतावन्यं प्रणीयानुगतेष्टिर्मित्राचाहुतयो वा । समानोऽयं विधिरजस्ते ।
अविशेषात् ॥ १३ ॥

यदि होमकाले प्राण उदानमप्यगादिति गार्हपत्ये
जुहुयात् ॥ १४ ॥

व्याख्यातो होमकालः पूर्वसूत्रे । तत्र यद्याहवनीयोऽनुगच्छेत्प्राण इत्यादिना गार्ह-
पत्ये प्रायश्चित्तार्थमाज्याहुतिं जुहुयात् । ततो यदि गार्हपत्य आहवनीयो वा, इत्यादि-
विधिनाऽग्निमुत्पाद्य प्रकृतिवद्ग्निहोत्रसमाप्तिः । तथा वात्रैतामाहुतिमुक्त्वा यथानुपूर्वकर-
णमिति कात्यायनः । नात्रानुगतेष्टिः प्रायश्चित्तविशेषवचनात् । नापि विकल्प्यते शास्त्रा-
भेदात् । यस्याग्निरुद्धृत इति विधिनोद्धरणमप्यस्याऽऽहवनीयस्योद्धार्यस्य लभ्यत इति
द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

यदि गार्हपत्य उदानः प्राणमप्यगादित्याहवनीये ॥ १५ ॥

व्याख्यातः पूर्वम् । नात्र यस्याऽऽहवनीयेऽनुद्वात् इत्येष विधिरिष्यते, जीवत्तमाह-
वनीयं कृत्वा तत्र होमवचनात् । यस्तु अथैकेषां यस्याग्निरनुगच्छेन्न कालमवधारयेत् ,
इति विधिः स त्वत्रापि भवत्येव सार्वकालिकत्वात् ॥ १९ ॥

यदि दक्षिणाग्निवर्यान उदानमप्यगादिति गार्हपत्ये ॥ १६ ॥

एवं हुत्वैव प्रविशानीति यथायोन्युत्पाद्याऽधेयः ॥ १६ ॥

यदि सर्वेऽनुगच्छेयुरग्निं माथित्वा यां दिशं वातो
वायात्तां दिशमाहवनीयं प्रणीय वायवे स्वाहोति
जुहुयात् ॥ १७ ॥

होमकालेऽनुगतौ सर्वेषां गार्हपत्यं माथित्वा निवायानुवातमाहवनीयमुद्भूत्य वायवे
स्वाहेत्याहुतिं जुहुयात् । ततो यथास्थानं विहृत्याग्नीकृतान्तादारभ्य कर्मसमाप्तिः ।
कात्यायनस्तु वायव्यामाहुतिमपि यथास्थानमुद्भूत्य तस्मिन्नमावेवाऽह यथा सर्वे चेत्
तूर्णं माथित्वा प्रतिवातमुद्भूत्य वायव्यामाहुतिं हुत्वा यथानुपूर्वकरणम्, इति ॥ १७ ॥

यदि निवातेऽनुगच्छेयुरग्निं भाथित्वा विहारः
साधयित्वाऽपरेणाऽऽहवनीयमुपविश्य स्वयमग्नि-
होत्रं पिबेत् (अग्निहोत्रप्रत्याग्नायो भवतीति
विज्ञायते ।) ॥ १८ ॥

यदि निवाते सति सर्वेऽनुगच्छेयुस्तदा गार्हपत्यं मयित्वा यथास्थानमेव विहारं साधयित्वा यथाविधि संस्कृतमश्चिहोत्रमपरेणाऽहवनीयमुपाविश्य यजमानः स्वयं पिबेत् । पानस्य च होमप्रत्याम्नायत्वान्न पुनर्होमः । होमकालादन्यत्र सर्वानुगतावनुगतिक्रमेण तस्य तस्यान्येर्यथाविहितमुत्पात्तिः प्रायश्चित्तं च । क्रमानवगमे त्वाधानक्रमेणोति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

यद्यस्तमिते जुहुयात् । पुनरेवास्तमिते जुहुयात् ॥ १९ ॥

प्रागस्तमयाद्वोमे साङ्गस्य होमस्याऽवृत्तिः । अकाले कृतस्याकृतत्वात्प्रधानकालत्वाच्चङ्गानाम् । न तु प्रणयनस्याऽवृत्तिः । काल एव तस्य कृतत्वात् । तत्र तु हुत्वाऽपि उपस्पृश्येत्येतावति कृते भवतं नः समनसावित्युपतिष्ठेत । गार्हपत्याहवनीयाविति शेषः । मन्त्रलिङ्गाच्च ॥ १९ ॥

यदि महारात्रे जुहुयात् । पुनरेवोषसि जुहुयात् ॥ २० ॥

उषसि जुहूपतः । प्रागुपसो होमोऽप्येवमौषतः पुनर्होम उपस्थानं च हुत्वैतयैवोपतिष्ठेत (आप० श्रौ०९—३—१०) इत्यापस्तम्बोऽप्यसूत्रयत ॥ २० ॥

अग्रेऽग्निवते पुरोडाशमष्टकपालं निर्वपेद्यस्याग्रावग्रिमभ्युद्धरेयुः ॥ २१ ॥

यस्याऽहवनीये विद्यमाने तमसन्तं बुद्ध्वा तस्योपर्यन्यं प्रणयेत् तस्यैतामिष्ठिनिर्वपेत् । ननु—किमप्युद्धरणमात्रप्रयुक्तमिदं प्रायश्चित्तमाहोस्विदभिप्रणयनप्रयुक्तमिति न ज्ञायते । उद्धरणशब्दस्योभयत्रापि दर्शनात् । तत्र यद्यभ्युद्धरणमात्रप्रयुक्तं ततोऽभ्युद्धत्याग्निं मध्ये तत्त्वं विदित्वाऽनिहितवतोऽपि प्रायश्चित्तं स्यात् । विपर्यये तु न स्यात् । अतो वक्तव्यो विशेषः । तत्राऽहाऽपस्तम्बः—‘यथा कथा चाभ्युद्धरेयुः प्रायश्चित्तमित्यालेखनः’ (आप० श्रौ० ९—३—१०) इति । अस्तु वाऽभिप्रणयनं मा वा । यदि कथंचिद्दभ्युद्धरेयुर्भवत्येवेदं प्रायश्चित्तमित्याश्मरथ्यमतम् । आलेखनस्तु मन्यते ‘यद्यनिहितेऽग्नी स्पाशयेयुरनुगमयेयुरेनं न प्रायश्चित्तमित्यालेखनः’ । यद्यसन्युसे स्पाशयेयुरनुगमयेयुरेनं न प्रायश्चित्तमित्यालेखनः । यद्यसन्युसे स्पाशयेयुरनीयुस्तत्त्वं तदैनं पश्चादुद्धृतमश्चिमनुगमयेयुर्नतु भवत्येव प्रायश्चित्तम् । सर्वप्रायश्चित्तमात्रं श्रूयते । अप्राप्यस्योद्धरणमिति । यत एतदुभयमप्याचार्याणां मतं ततो यथाकामी तयोरिति भावः । कर्मार्थाग्न्यभ्युद्धरणविषयश्चायं विधिर्निर्दिष्टभागो वा । एतयोरन्योऽनिर्दिष्टभागोऽन्य इति लिङ्गात् । तेनापवृत्तकर्मण्यन्यार्थमुद्धृतेऽग्नौ सन्युसे लौकिकाश्चिसंसर्गनिमित्तेष्ठिरेव कार्या नाभ्युद्धरणनिमित्ता ॥ २१ ॥

भवतं नः समनसावित्यभिमन्त्रयेत् ॥ २२ ॥
गतार्थम् ॥ २२ ॥

ब्रा
उद्धाये
रितः
त्वात्प्र
पशुबन
' पशु
याऽनु
ह्यति
पूर्वाहु
नाच्च

अ
ख्यः

यते
गौरा

अग्रये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ।
यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्ब्रायेदपर आदी-
प्यानुद्धृत्य इत्याहुस्तत्तथा न कार्यं यज्ञागधेय-
मभिपूर्वं उद्धियते किमपरोऽभ्युद्धियेतेति
तान्येवावक्षाणानि संनिधायेतः प्रथमं जज्ञे आग्नि-
रिति मन्थेत् ॥ २३ ॥

ब्राह्मणे तु ‘अग्रये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्ब्रायेत्’ (तै० सं २ । २ । ४) इति प्रकृत्य प्रणयनं निषिद्ध्य निन्दित्वा च पुनरितः प्रथममित्येतया मन्थनमुक्तम् । तत्र प्रणयननिन्दानिषेधयोर्मन्थनविधिप्रशंसार्थत्वात्प्रणयनमन्थनयोर्विकल्प इति सूत्रकाराभिप्रायः । तत्र च लिङ्गम्—‘तं हैतमेके पशुबन्धे सोमे सत्रे सर्ववेदसे वा’ इति ब्राह्मणव्याख्याता विकरास्ताननुक्रमिष्यामः । ‘पशुबन्धे सोमे सत्रे सर्ववेदसे वा’ इति ब्राह्मणनिषिद्धस्यैव पशुबन्धस्य विकल्पतयाऽनुस्मरणम् । तथा दग्धोऽवदाय शृतस्यावव्यति एतद्वा विपरीतम् । तथा पत्नीं संन्हाति तिष्ठन्तीं वा, इत्यादि द्रष्टव्यम् । अयं च विधिः । अहुतेऽग्निहोत्र इति वचनादा पूर्वाहुतेहर्मकालविषयैः सर्वैरपि पूर्वोक्तविधिभिर्विकल्पयते । ‘यस्याग्निरुद्धृत इति वचनाच नाजसेऽग्नौ भवति ॥ २३ ॥

त्रयास्त्रिंशत्तन्तवो ये वितत्तिर इति जुहुयात् ॥ २४ ॥

अथाऽहुतिं जुहुयादित्यापस्तम्बः । अथानुगतेष्टरनन्तरं मित्राद्याहुतीनां वा त्रय-
स्त्रिंशत्तन्तव इत्याहुतिः ॥ २४ ॥

यदि कृष्णशकुनिर्ध्वस्यन्नुपर्यग्निहोत्रमती-
य(तिप)ते(त्) । यस्याग्निहोत्रेऽधिश्रिते हविषि
वा निरुपे पुरुषः श्वा रथोऽनो वाऽन्तराऽग्नी
वीयात् ॥(ख० ११) ॥ गौर्वराह एडको वा । तत्रा-
पोऽन्वतिषिद्य गामनव्यत्याऽवर्तयेत(वर्धतां भूति-
र्दध्मा धृतेन मुश्चतु यज्ञो यज्ञपतिमऽहसः स्वाहेति)
॥ २५ ॥

कृष्णशकुनिः कपोतो वायस इत्येके । ध्वंसयन्नस्तयन्नुपर्यग्निहोत्री गौस्तामती-
यते । यस्य सांनायेऽधिश्रितेत्यापस्तम्बः । पुरुषो मनुष्यजातीयः । अनः शकटम् ।
गौरारण्योद्भवा । वराहः प्रसिद्धः । ग्रामसूकर इत्येके । एडको मेषः । क्रमेलक

इत्यन्ये । यद्येषामन्यतमः सर्वो वा हविरुप्तपतिप्रभृत्या प्रदानादन्तरा गार्हपत्याहवनीयौ गच्छेत्तदाऽत्र पुरुषादिगते मार्गेऽपोऽन्वतिषिद्य तानतिक्रान्तानन्वपः सिक्त्वा गामन्वत्यगां सर्वतोऽनुगमय्याऽवर्तयेत् । यत एव गमितस्तत एव प्रतिगमयेदित्यर्थः । गामन्तरेणातिक्रमयेदित्याश्वलायनः ॥ २९ ॥

गार्हपत्याद्भस्माऽदायेदं विष्णुर्विचक्रम इति
वैष्णव्यर्चाऽहवनीयाद्वृत्यसयन्तुद्रवेदेत-
यैव भस्मना पदमपि वपति । वर्त्म च
लोपयेत्पदं च ॥ २६ ॥

वर्त्म समूहेत्, अनोरथयोर्वर्त्मनी समीपदेशेन समी कुर्यात् । पदं वा लोभ(प)येत् । पुरुषादीनां पदरूपं नाशयेत् । गार्हपत्यभस्मना पदमभिवपेत् । देवाङ्गनमिति षडाहुती-हुत्वेत्यापस्तम्बभरद्वाजौ ॥ २६ ॥

यद्यनो रथो वाऽन्तराऽग्नी वीयादित्येके-
पाम् । न कालमवधारयति । अनुगमयत्या-
हवनीयं यदग्ने पूर्वं प्रभृतं पद॑ हि ते
रश्मीनन्वाततान् । तत्र रयिष्टामनुसंभरैत्
सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या । त्वमग्ने
सप्रथा असि जुष्टो होता वरेष्यः । त्वया
यज्ञं वितन्वत इत्यन्यं प्रणीयाग्रये पथिकृते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । अथोऽन्तिका-
द्विर्हाहरेदनद्वान्दक्षिणा ॥ २७ ॥

सामान्यवचनात्सावित्रिकोऽयं विधिः । पूर्वविधिविषये तु तेन बाध्यते । तथा यद्यनो रथो वाऽन्तराऽग्नी सदो हविर्धाने वा वीयात्पाथिकृतीं पूर्ववक्षिवपेदिति सौमिकेनापि बाध्यते तस्यापि सदोहविर्धाननिर्माणादूर्ध्वभावित्वेन विशिष्टविषयत्वात् । अथवा विकल्प एवास्य द्वाभ्यां न सामान्यविशेषमावः शाखाभेदात् । तथा च भरद्वाजवैखानासाभ्यां पूर्वविधिमुक्त्वाऽन्तरमुक्तम् । ‘यद्यनो वाऽन्तराऽग्नी वीयादित्येकेषाम् । न कालमवधा-
रयति’ इति । समानोऽयं विधिरजस्त्रेऽप्यविशेषात् । बहवृचस्त्वत्राधीयते—‘यस्य गार्हपत्याहवनीयावन्तरेणानो वा रथो वा श्वा वा प्रतिपद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिः’ इति । नैनन्मनसि कुर्यादित्याहुरात्मन्यस्य हिता भवन्ति, इति । तच्चेन्मनसि कुर्वीति

१ पठः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २९९

गर्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत् , तन्तुं तन्वन्नरजसो भानुमन्विहीत्याहवनीयात् ।
सा तत्र प्रायश्चित्तः, इति । पूर्ववदिति यथाऽन्तिकाद्विर्हिराहरेदनद्वान्दक्षिणेति
विधिनेत्यर्थः ॥ २७ ॥

एतामेव निर्विपेत् । स्तोत्रे मूढ एतां शस्त्र एताम् ॥ २८ ॥

स्तोत्रशस्त्रयोरवयवस्याप्रतिभानमन्यथाप्रतिभानं वा मोहः । तत्राप्येतामेवेष्टि
निर्विपेत् । यद्या समासेप्रतिसंहिते भवतः । प्रतिसंधाने तु नेष्यते । सर्वाप्रतिभाने तु
हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तं तदेव प्रतिभावद्भिः प्रतिभावनीयम् ॥ २८ ॥

यस्य वाऽग्निभिरस्त्रीन्व्यवेयुर्यो वा व्यवेयात् ॥ २९ ॥

एतामेव निर्विपेदित्यनुषङ्गः । अग्निभिरिति जात्याख्यायां बहुवचनं संसर्गित्वाद्वा ।
यस्याग्नीन्विहृतान्परः स्वेनाग्निना समारूढेनासमारूढेन वा व्यवेयात् । व्यवदध्यात् ।
तस्येयमिष्टिः । यश्चायं व्यवेयात्तस्यापि लौकिकाग्निना व्यवेताग्नेरपीत्यन्ये ॥ २९ ॥

एतां जने प्रमीतस्य ॥ ३० ॥

जने प्रमीतस्य देशान्तरे सृतस्य मरणश्रवणानन्तरं गृहेष्वेतामिष्टि निर्विपेत् ।
भरद्वाजस्तत्रानुग्रहमाह—‘प्राचीनावीती पूर्णाहुतिं जुहुयादित्येके’ (भ० श्रौ०
९-१३) इति ॥ ३० ॥

तस्याग्निवान्यवत्सायै पयसा जने प्रमी-
तस्याग्निहोत्रं जुहुयाद् यावदस्याग्निभिः
शरीराणि सञ्चर्षयेयुः । य उदश्चो
दर्भास्तान्दक्षिणाग्रान्स्तृणाति । प्राची-
नावीत्यग्निहोत्रं दोहयत्यधस्तात्समिधं धा-
रयति ॥ ३१ ॥

व्याख्याताऽग्निवान्यवत्सा । तस्याः पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्, आ शरीरदाहात् ।
यद्यपि तद्यावज्जीवं श्रुतं तथाऽपि वचनाद्युते, निर्वते त्वन्यत्सर्वम् । बाहृवृच्ये त्वेवमेव
मृतांग्निहोत्रमुक्त्वोक्तम्—‘अथाप्याहुरेवमैनानजस्मानजुहृत इन्धीरन्ना शरीराणामहर्तोः’
इति । अत्र सर्वं तूष्णीं क्रियेत । इत्यापस्तम्बभरद्वाजावाहतुः । य उदश्च इति ये पूर्व-
मग्निहोत्रे परिस्तरणदर्भेषूदग्रा इत्यर्थः । प्रदर्शनार्थं दोहग्रहणम् । प्राचीनावीत्येव
सर्वत्र पित्र्यर्थत्वात् । पित्र्यर्थत्वं चोपरि देवेभ्यो धारयतीति लिङ्गात् ॥ ३१ ॥

इपरि हि देवेभ्यो धारयतीति विज्ञायते ॥ ३२ ॥

देवेभ्यो हुपरि धायते न पितृभ्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥
 अपो मृन्मयान(न्य)भ्यवहरन्ति ॥ ३३ ॥
 अमैवेत्यापस्तम्बः । सर्वाण्यप्सु क्षिपेत् ॥ ३३ ॥
 ददत्येवाऽस्यसानि ॥ ३४ ॥

यद्योमयमसिदः स्वदितिरित्यादि तद्वहत्येव । ददाति वा चिनोति वेतरयज्ञायु-
 धानीति भावः । परमतनिरासार्थं वाऽवधारणम् । यथाऽह भरद्वाजः—पुत्रस्य दृष्ट्या-
 त्स्यादायसं च इति ॥ ३४ ॥

ब्राह्मणाय यज्ञायुधानि दद्यात् ॥ ३५ ॥

पात्रप्रतिपत्तिकाले तानि पत्नीं पुत्रो वा ब्राह्मणाय श्रोत्रियाय दद्यात् । दानवचना-
 देवे ज्ञायते प्रतिग्रहीतुरप्युपयोज्यान्येवेति ॥ ३५ ॥
 अमैव पुत्रस्य दृष्ट्य ॥ ३६ ॥

अमैव सहैव दृष्टपट्टः, दृष्टदुपलाशमादि पुत्रस्य स्यादित्यर्थः । तथा चाशममया-
 नीत्येव कात्यायनः ॥ ३६ ॥

यद्यपमीतं प्रमीतं इति शृणुयादग्रये सुरभिपते
 पुरोडाशमष्टाकशालं निर्वपेत् ॥ ३७ ॥

अमृतं मृतमुपश्चुत्य पुनरमरणे निर्णीते, अग्नये सुरभिते निर्वपेत् ॥ ३७ ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायां यजमानो म्रियेत
 दक्षिण उत्तरामाहुतिं निनयेत् ॥ ३८ ॥

उत्तराहुत्यादेः कर्मशेषस्य मृतहोमन्यायेन समाप्तिर्वेदितव्या ॥ ३८ ॥

भस्मोत्करं वा गमयेत् ॥ (ख० १२) ॥ ३९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।
 यत्राशीनां भस्मराशीर्निहितस्तत्र वा निनयेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
 चन्द्रिकायां पञ्चदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

=====
 अथ पञ्चदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

यद्याज्यमनूत्पूतं स्कन्देच्छिन्ददेवेयं वरो देय
 इत्येकेषाम् । यद्युत्पूयमानं स्कन्देच्छिन्दत्प्राणि

४ पठलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । ३०१

दद्यात् ॥ यद्युत्पूतं चित्रं देयम् ॥ १ ॥

छिन्दत्प्राणीति यत्तृणादीनि दन्तैश्छिन्दद्धक्षयति तदेव गवाजादि दद्यात्, न बाल-
मित्यर्थः । चित्रं हृदयंगमं धनमिति शेषः । तथा चित्रं धनमित्येव भरद्वाजः । वरो
देय इत्येकेषाम्, इत्यापस्तम्बः ॥ १ ॥

यदस्य गृहे पुष्कलं स्यात्तद्यात् ॥ २ ॥

यदस्य गृहे पुष्कलं सुलभं यवत्रीह्यादि तद्दद्यात् ॥ २ ॥

यदि सुग्रगतं भूपतये स्वाहेति तत्प्राञ्चं प्रादेशं
निदध्यात् । शुबनपयते स्वाहेति दक्षिणतः ।
भूतानां पतये स्वाहेति प्रत्यञ्चं भूताय स्वाहेत्यु-
दञ्चम् । भूर्भुवः सुवरित्युर्ध्वं सं त्वा सिञ्चामीति
तत्सञ्चित्यभिमन्त्रयते वा ॥ ३ ॥

यदि सुग्रगते स्कन्ने पुष्कलं दत्त्वा सं त्वेति संसित्याभिमन्त्र्य वा ततः प्रादेशाः ।
ततस्तत्सुचः स्कन्नं सुचि संसिञ्चेत् सुचि दुनर्निक्षिपेत् । संसेकायोग्यत्वेऽभिमन्त्रयेत ।
केचित्तु—यदा तु देवाञ्जनमगन्यज्ञ इत्येभिमन्त्रणं तदा प्रादेशा न भवन्ति । न च
पुष्कलदानादि । निगदव्याख्यातश्चायमर्थः कल्पान्तरेषु ॥ ३ ॥

यज्ञस्य त्वा प्रमयाऽभिमया प्रतिमयोन्मया परि-
गृह्णामीति परिगृह्णाति ॥ ४ ॥

ततः स्कन्नं परिगृह्णाति, परितश्चिन्नेनापभज्य तस्य देशं तस्योपरि प्रतिदिशं प्रादे-
शानिमीते । तस्मात्प्रतिदिशमित्यन्ये । प्रदेशन्यद्गुणयोः प्रसारितयोरायामः प्रादेशः ।
पूर्वतरविधिशेषश्चायं न सर्वविधिशेषः । प्रासङ्गिकत्वात्तस्य । तेन सुग्रगते रक्तं
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

देवाञ्जनमगन्यज्ञ इत्येकेषामनन्तरमाज्याद्वदति ॥ ५ ॥

एकेषां शास्त्रा । आज्यादनन्तरमाज्यमधिकृत्य देवाञ्जनमगन्यज्ञ इत्याज्यस्कन्नाभि-
मन्त्रणं वदतीत्यर्थः । कुत एतदभिमन्त्रणं वदतीति चेत् तस्यैवानन्तरवचनात्, देवा-
ञ्जनमगन्यज्ञ इत्येतैर्थथापूर्वमभिमन्त्रयेति लिङ्गाच्च । तथा देवाञ्जनमगन्यज्ञ इत्येतदभि-
मन्त्रयेतेत्येकेषामित्येव भरद्वाजः । एतदुक्तं भवति न केवलं सुग्रगते, किंतु सर्वत्रैवाऽऽज्ञे
स्कन्ने देवाञ्जनमगन्यज्ञ इत्येतैर्मन्त्रैरभिमन्त्रणं तैर्तैर्विधिभिर्विकल्प्यत इति ॥ ५ ॥

भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये
स्वाहेति स्कन्नमनुमन्त्रयेतेति सर्वहविषामनवय-
वेन श्रूयते ॥ ६ ॥

सर्वेषामेव हविषामर्थे श्रूयते न तु किञ्चिद्द्विशेषमवयुत्येत्यर्थः । केचित्त्वाहुः- सर्वह-
विषामित्यैषिकसर्वहविरभिप्रायं दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतत्वात् । अनवयवेनेत्यनेनापि
तेष्वेव विषयकात्मन्यं विवक्षितमिति । तत्र त्वाह भरद्वाजः—‘भूपतये स्वाहेति स्कन्न-
मनुमन्त्रयेतेत्येकेषाम् । न किञ्चन हविरधिकृत्य वदति’ इति । तच्चेदमविशेषवचनं
यत्राप्युक्तमभिमन्त्रणान्तरं तत्रापि तेन विकल्प्यते । समुच्चायत इत्यन्ये । यथा देवाङ्गनम-
गन्यज्ञ इत्यादौ । यत्र त्वनुक्तं तत्र नित्यमेवेष्यते । ‘यथा यस्य हविर्निरुसं स्कन्देद्यस्य
वा देवतायै गृहीतमहुतम्’ इत्यादौ । न बर्हिषि स्कन्ने हविर्प्रायश्चित्तमिप्यते, अस्क-
न्न ५ हि तद्यद्बर्हिषि स्कन्दति । इति श्रुतेः । तत्र त्वाह भरद्वाजः—‘न बर्हिषि स्कन्ने
प्रायश्चित्तमित्याश्मरथ्यः । यदि भूमिं प्राप्नुयात्कुर्यादेव तत्र प्रायश्चित्तमित्यालेखनः’
(भ० श्रौ० ९-१३) इति ॥ ६ ॥

यदि कपालं नश्येदाश्विनं द्विकपालं निर्वपेद्या-
वापृथिव्यमेककपालम् । भार्गवो होता भवति ।
एकहायनो दक्षिणा ॥ ७ ॥

‘प्रयुक्तानां प्रागर्थकर्मणः’ इत्यापस्तम्बः । अथ यदि कर्मणि प्रयुक्तानां मध्ये
प्रागर्थकर्मणः पुरोडाशाधिश्चयणात्कपालं नश्येत वृश्येत तदैतां द्विहविष्कां निर्वपेत् ।
तस्यां तु ऋत्विङ्गनियमात् प्रासङ्गिकत्वाच्च । तन्निण एव होतारं भूगुर्वश्यमागमयेत् ।
अविरोधाद्विक्षिणायाश्च समुच्चयः ॥ ७ ॥

यदि भिद्येत गायत्र्या त्वा शताक्षरया संदधारीति
तत्संधायाभिन्नो घर्षं इत्यभिमन्त्रयापोऽभ्यावह-
त्याथान्यत्कपालः सःस्कृत्य तदा पिष्टाऽन्यया
मुदा करणीयया कृत्वा घर्षो देवाः अप्येत्विति
कपालेष्वपि सृजति । यदि प्रागुपथानाद्विद्येत ॥ ८ ॥

यदि कर्मणि प्रयुक्तं कपालं भिद्येत तत्संधानार्थेद्वयैः संधाय मनो ज्योतिरित्याप-
स्तम्बीये संधानलिङ्गया तदभिजुहुयादित्युक्तम् । समानोऽयं विधिरेकदेशभेदेऽपि
यथोक्तं न्यायविद्वर्थसमवायात्प्रायश्चित्तमेकदेशोऽपीति । भूमिर्भूमिमगादित्यःवर्योर्निव-

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमैतम् । ३०३

तैते प्रत्यास्नानात् । ब्रह्मा तु तैनाभिमन्त्रयत् एव । अन्यत्कपालं दर्भेषु प्रयुज्य तत्
एकवदूहेन संमृश्यैवं प्रोज्ज्ञय धर्मो देवाऽ अप्येत्विति भिन्नस्य स्थाने क्षिपेत् प्रागुपधाना-
ञ्चत्तद्विन्द्रं भवति ॥ ८ ॥

अथ यद्युपहितानामेतेनैव मन्त्रेणोपदध्यात् ॥ ९ ॥

परतस्तृपधानाद्वेदेऽन्यत्संस्कृतमेतेनैव मन्त्रेणोपदध्यादित्येतावान्विशेषः । समानम-
न्यत्संधानादि ॥ ९ ॥

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्यदि पत्नी
संयाजयन्कपालमभि जुहुयात् ॥ १० ॥

प्रासङ्गिकत्वमस्यापि तन्त्रमध्यपाताद्द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

एतामेव निर्वपेत्पुत्रे जात एतामेव निर्व-
पेत्र्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा
पौर्णमासीं वाऽतिपाद(त)येत् ॥ ११ ॥

व्याख्यातोऽयं विधिः पाथिकृद्विधिना ॥ ११ ॥

एतामेव निर्वपेद्यदन्निष्ठाऽग्रयणेन नवस्याश्रीयात् ॥ १२ ॥

ननिष्ठाऽग्रयणेनाऽहिताश्चिन्नवस्याश्रीयादित्युक्तम् । तदतिक्रमेऽप्येषैव प्राय-
श्चित्तः ॥ १२ ॥

आनीतो वा एष देवानां य आहिताश्चिरदन्त्यस्य
देवा अन्नम् । यदकृत्वाऽग्रयणं नवास्याश्रीया)
द्वेषेभ्यो(वानां) भागं प्रतिक्लृप्तमव्यादातिमा-
र्छेत् ॥ १३ ॥

अथानेन प्रायश्चित्तानिमित्तस्य प्राशनस्य निन्दा प्रदर्श्यते, प्रायश्चित्तादरार्थम् ।
देवानां ह्येष संबन्धमानीतो योऽशीनावत्ते, भागलिप्सुभिर्देवैः स्वीयत्वेन परिगृहीत इति
यावत् । तस्मादतः परमस्याक्षं देवा भुञ्जते । तत्र यदि ताननिष्ठा स्वयं नवमश्रीयात्
द्वेषेभ्य एव भागतया क्लृप्तमग्रपाकमशित्वान्स्यात् ततश्चाऽर्तिं प्राप्नुयात् । तस्मादशन-
निषेधं नातिक्रमेत् । अतिक्रम्य त्ववश्यमेतां निर्वपेत् । निरुप्य चैनां स्वे काले पुनरा-
ग्रयणेन यजेत अशननिमित्तत्वादस्याः कालातिक्रमे च पुनः पाथिकृतवैश्वानरौ प्रागेव
दर्शतौ ॥ १३ ॥

सास्तं त्रयोदशकपालं निर्वपेद्यस्य
पुत्रौ यमौ जायेतां गावौ वा ॥ (ख० १३) ॥ १४ ॥

पुत्रावात्मसंभवौ ‘यमौ जायेयातां गावौ वा पुरुषौ वेत्यापस्तम्भः ॥ १४ ॥

निर्वीर्यतां वै जातः पुरुष आशास्तेऽपशुतां गौः ॥ १५ ॥

वीर्यं प्रजननशक्तिः । आशासनमिच्छा । तथा च तत्कार्यं करोति । अर्थो लक्ष्येत ।
तद्यमर्थः—पुरुषो यमो जातो वीर्योपवातं करोति । पशुश्चापशुताम् । तस्मादादर्तव्यं
प्रायश्चित्तमिति ॥ १६ ॥

गायत्री पुरोनुवाक्या भवति । त्रिष्टुप्याज्या ॥ १६ ॥

मरुतो यद्वो दिवो, या वः शर्मेति । इदं याजुषं हौत्रम् ॥ १६ ॥
वैष्णवं त्रिकपालमेके समामनन्ति ॥ १७ ॥

गतः ॥ १७ ॥

आग्नैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्या (द्य)

न्यप (स्या)यिषु याजयेयुर्यो वा यजेत ॥ १८ ॥

यदि प्रमादवशात्परस्याग्निषु परमनवहिता ऋत्विजो याजयेयुस्तत्रेयमिष्टिरुभयोर्यष्ट-
राग्निमतश्च ॥ १८ ॥

रौद्रं वास्तुमयं चर्ह निर्वपेद्यत्र पशुपतिः पशूञ्छ-
मयेत ॥ १९ ॥

यस्य पशूञ्ज्वरो मारयेत्स्य तच्छान्त्यर्थं चरुः । वास्तुर्नाम सस्यविशेषः ॥ १९ ॥
एतया निषादस्थपतिं याजयेत् ॥ २० ॥

निषादो नाम ब्राह्मणञ्चूद्रायामुत्पन्नः । क्षत्रियादित्यपरम् । स्थपतिर्महत्तरः ।
निषादश्वासौ स्थपतिश्चेति निषादस्थपतिः । सोऽपि स्वर्गकामोऽनयेष्टचा यजेत ॥ २० ॥

ननु शूद्रस्य कर्मानर्हस्य कुतः कर्माविकारः कुतश्च तस्याग्निविद्ये तत्राऽह—

कृष्णाजिनं वा कूटं वाऽकणो वा गर्दभो दक्षिणा ।

हरिणो वा हरिणृणाका वा श्यामाकपात्रो वा ।

द्वे वाक्याम्बू शूर्पे शश्यां वा । सा हि तस्येषिः

॥ २१ ॥

निषादस्य मृगधातकवृत्तेः स्वकर्मार्थसाधनविशेषः कूटम् । अकर्णः कर्णविकलः ।
निषादैः कृतपारिचया हरिणवश्यार्थं विसृष्टा हरिणपोतिका हरिणृणाका । पात्रपूरणाः
श्यामाकाः श्यामाकपात्रः । शफकः प्रसुतखुरो हरिण इष्यते । सा हि तदुद्देशेन
विहिता । अतस्तावत्स्यामस्ति तस्याविकारः । सैव च यावदर्थमस्याग्निविद्ये अप्याक्षे-
प्स्यतीति भावः । लौकिकान्नाविष्टिरित्येके । तत्र हविष्टुप्यावेति शूद्रस्येत्यादि न
विस्मर्तव्यम् ॥ २१ ॥

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्स गर्दभं पशुमालभेत ॥ २२ ॥

आहिताश्वर्वब्रह्मचर्यकाले स्त्रियमुपेयुषोऽयं विधिः । आहिताग्न्याधिकारात् । अथवा प्रसिद्धब्रह्मचारिण एव ग्रहणं रूढेर्बलीयस्त्वात् । वक्ष्यति च धर्मसूत्रे—‘ गर्दभेनावकीर्णा निर्कृतिं पाकयज्ञेन यजेत् ’ इति । न चैवमस्याऽनर्थवच्यं देवताविकल्पार्थत्वात् । न चाऽहिताग्न्याधिकारे वचनानुपपत्तिः, देवताभेदे श्रौतप्रयोगविधानार्थत्वेनोपदत्तेः । तस्मा- द्वाहस्यार्थत्वेऽपि न दोषः । तदुक्तं भरद्वाजेन—‘ यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयादिति कस्यायं वादः । आहिताश्वरित्येकम् । अनाहिताश्वरित्यपरम् ’ इति । तत्र त्वाहिताश्व- व्रातपत्यादिप्रायाश्चित्तं द्रष्टव्यम् । यथोक्तं सूत्रकृता—‘ व्रत्येऽहनि मांसं वाऽक्षाति ’ । ‘ स्त्रियं वोपैति ’ । ‘ यदि दीक्षितोऽवकिरेत् ’ इत्यादि ॥ २२ ॥

भूमावेककपालं पशुपुरोडाशऽ श्रपयति ॥ २३ ॥

अकपालम् इति(?) वचनाद्भूमिकपालमित्यवचनाच्च कपालधर्मरहितायां भूमौ पुरोडाशं श्रपयेत् ॥ २३ ॥

अप्स्ववदानैश्चरेयुः ॥ २४ ॥

वपादिभिरवदानैरप्सु चरेयुः । प्रयाजादिभिरप्यप्स्वेवं प्रचारः, प्रधानसदेशत्वादङ्गा- नाम् । न चावभूथवद्यत्राऽप्स्तत्र गच्छन्ति, अपोऽभ्यवहृत्येत्यवचनात् । तेनाऽप् एवोत्तरवेदिस्थाने स्थापनीया भवन्ति । तत्रावभूथवदेवेधार्दिनामर्थलुप्तानां निवृत्ति- र्थार्थं मन्त्राणामूहश्च द्रष्टव्यः ॥ २४ ॥

नैर्कृतः प्राजापत्यो वा । रक्षोदेवत इत्येकेषाम् ।

यमदेवत इत्येकेषाम् ॥ २५ ॥

गर्दभ इति शेषः ॥ २९ ॥

यस्य हविः क्षायति तं यज्ञं निर्कृतिर्गृह्णाति
यदा तद्विः संतिष्ठेत । अथ तदेव हविः पुन-
र्निर्वपेत् ॥ २६ ॥

यस्य हविः क्षायति विद्युते तं यज्ञमलक्ष्मीर्गृह्णाति न स कार्यं इति यावत् । ततश्च क्षामस्य हविष आज्यं प्रतिनिधिं कृत्वा शिष्टश्च हविर्भिस्तत्कर्म ‘ तत्सङ्ख्याप्या- न्यद्विस्तदेवतं निर्वपेत् ’ इत्याप्स्तम्बभरद्वाजौ । संस्थाप्य तस्मिन्नेव विहारेऽन्यद्विस्तदेवतं निर्वपेत् । अग्न्यन्वाधानादि तेनैव हविषा पुनर्यजेत नान्यैरक्षामैरपीत्यर्थः । तदेव हविर्निर्वपेदित्येव सूत्रकाराभिप्रायः । दोहयोर्दाहे तु वैशेषिकत्वादार्तिप्रायाश्चित्तमे- वेष्यते ॥ २६ ॥

यज्ञो यज्ञस्य प्रायश्चित्तिर्यदुच्छिष्ठृः स्यात् ॥
तेन सर्वस्थापयेत् । यं द्विष्यात्तस्मै तां दक्षिणां
दद्यात् । तमेव निर्कृत्या ग्राहयति ॥ २७ ॥

पुरोडाशे क्षामेऽयं विधिः पूर्वेण विकल्प्यते । तत्र यदेव क्षामावशिष्टं स्यात्तेनैव
यजेत् । या तु तस्मिस्तन्त्रे दक्षिणा तां हविरुच्छिष्ठं च दद्यादित्यापस्तम्बभरद्वाजौ ।
क्षामहविःशेषं च द्वेष्याय दद्यात् । तथा च कृते यज्ञग्राहिणी निर्कृतिस्तस्मिन् गमिता
भवति । ततश्च स एव यज्ञः श्रेयान्संपद्यत इति पुनरिज्याऽपि न कार्येति भावः ॥ २७ ॥

यथाकथा च क्षायेत्प्रायश्चित्तमेव स्यात् ॥ २८ ॥

सर्वदाह इत्यापस्तम्बः । यदेतत्क्षामप्रायश्चित्तं तत्सर्वदाह एव भवेत् । नैकदेशदाहे
तस्यावर्जनीयत्वात् । यथोक्तं न्यायविद्धिः—‘क्षामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्यावर्जनी-
यत्वात्’ (जै० सू० ६-४-१७) इति ॥ २८ ॥

यदि वाऽवदानेभ्यो न प्रभवेत् ॥ २९ ॥

असर्वदाहेऽपि यदा शिष्टं हविरिज्यार्थेभ्योऽवदानेभ्यो न पर्याप्तं स्यात्तदाऽपीप्यते ।
न कथंचिद् वदानेभ्यः पर्याप्तमित्यर्थः ॥ २९ ॥

यद्यप्रत्तदैवतः हविर्व्यापद्येताथान्यत्तदैवतः
हविरभ्युदाहरेत् ॥ ३० ॥

अप्रत्तं दैवतमवदानं यस्येति विग्रहः । व्यापत्तिर्देष इति भरद्वाजः । सा च नाशा-
दिनाऽप्ययोपलक्षणार्था असर्वहर्विर्विषया च । यस्य सर्वाणि हर्वीषि नश्येयुर्दुष्ये-
युरपहरेयुर्वैत्युत्तरत्र वचनात् । तदस्यां व्यापत्तौ सत्यां यदैवत्यं हविर्व्यापत्तं तन्मात्रमन्य-
निर्विपेक्ष तु तत्सहभाव्यव्यापत्तमपि हविरन्तरमित्यर्थः । प्रत्तदैवतस्य त्वप्रत्तसौविष्ट-
कृतस्यापि व्यापत्तौ न पुनरुत्पत्तिः । अप्रत्तदैवतमिति वचनादप्योजकत्वाच्च । तथा
प्राक्स्तिष्ठकृत इत्येवाऽश्वलायनः । तथाऽवदानदोषे पुनरायतनादवदानमिति च ।
सांनाश्यव्यापत्तौ त्वार्तिप्रायश्चित्तमेवेष्यते, वैशेषिकत्वाच्च । वक्ष्यति ‘सुगादानप्रभृतयो
मन्त्राः’ इति । तद्विकारव्यापत्तिरपि तेनैव व्याख्याता । तत्र त्वाह भरद्वाजः—
सांनाश्यप्रायश्चित्तान्यामिक्षायां न विद्यन्ते । यद्यन्यतरद्वयापद्येत यत एव कुतश्चोत्पाद्य
प्रचरेत् । यद्युभयं व्यापद्येतान्येन दद्मा पयसा वा यजुषोत्पूतेन प्रचरेत् । आज्येन
वाजिने व्यापत्त इति ॥ ३० ॥

तत्र सुगादानप्रभृतयो मन्त्रा आवर्तेत् ॥ ३१ ॥

सुगम्भिहोत्रहवप्यादीयते येन स मन्त्रः सुगादानः । समन्वयाणमेव कर्मणामावृ-
सिद्धै मन्त्रवचनमुत्तरविधिविकल्पार्थम् ॥ ३१ ॥

(यावदन्ते वा व्यापद्येत ॥ ३२ ॥

यावदन्ते कर्मणि कृते व्यापत्तिर्जाता ततः परभाविन एव मन्त्राः प्रयुज्येरन् । पूर्वभाविनां तु सकृतप्रयोगादेव सिद्धः कर्मेषकारः । त एव वा पूर्वप्रयुक्ताः स्वैः स्वैः कर्मभिरावर्तमानैः संपत्स्यन्त इति भावः ॥ ३२ ॥)

यदि तु प्रत्तदैवतमाज्येन शेषः संस्थापयेत् ॥ ३३ ॥

यदि प्रत्तदैवतं ततः स्विष्टकृदादि शेषमाज्येन निर्वर्तयेत् । न तु हविरन्तरमागमये-
लोपयेद्वेत्यर्थः । यदा तु प्रत्तदैवतमपि प्रागेव प्रदानाददृष्टमिति ज्ञायते तदा तु पुनरुत्प-
त्तिरेवासत्कल्पत्वात्प्रदानस्य । अत्र त्वाह कात्यायनः—‘अदोषो वा न वै देवाः
कस्माच्चन बीमित्सन्ते इति श्रुतेः, इति ॥ ३३ ॥

यस्य सर्वाणि हर्वीर्षिः ॥ (ख० १४) ॥ नश्येयुर्वा-
दुष्येयुर्वाऽपहरेयुर्वाऽऽज्येन देवताः प्रतिसंख्याय
यजेत् ॥ ३४ ॥

यस्य त्वेकाद्विबहुषु तन्नेषु यावत्संभवं सर्वाण्येवाप्रत्तदैवतानि हर्वीर्षिः नश्येयुर्दाहा-
दिना दुष्येयुर्वा केशकीटादिनाऽपहरेयुर्वा तानि दस्यवस्तदा यासां हविर्विर्यापन्नं ता-
देवताः प्रतिसंख्याय प्रदानार्थं गणयित्वा श्रौवाज्येन प्रतिनिधिना यथाप्रकृत्येव यजेत्,
नोपांशुधर्मेण प्रतिनिधेस्तद्वर्मवचनात् । पशुधर्माज्यं भवतीति लिङ्गाच्च । आज्यानामपि
व्यापत्तौ स्वात्स्वाद्योनेः स्वैः स्वैर्मन्त्रैः पुरुर्गृहीत्वा यजेत् ॥ ३४ ॥

अथान्यामिष्टमनुल्बणां तन्वीत । यज्ञो हि यज्ञस्य
प्रायश्चित्तिः ॥ ३५ ॥

अथ संस्थितायामिष्टौ तामेवोष्टि पुनरनुल्बणामविकृतां कुर्वीत । यतो यज्ञस्याऽर्तस्य
पुनरिज्यैव प्रायश्चित्तिः । तत्र तु सर्वहविर्विर्यापत्तिविषये सांनाय्योरप्ययमेव विधिर्वैशे-
षिकत्वादिष्यते, नाऽर्तिप्रायश्चित्तम् । आश्वलायनमतात्त्वावाहनादूर्ध्वमेवायं विधिः ।
यथा हविषां व्यापत्तावेल्वासु(?) देवतास्वाज्येनेष्टि समाप्य पुनरिज्येति । तथा हविरावृत्तिं
प्रकृत्याऽह प्रागावाहनाच्च दोष इति । तथाऽप्यत्यन्तं गुणभूतानामिति च । गुणभूता-
नामपि हविषामत्यन्तमावाहनात्त्रागूर्ध्वे च सर्वदाहे हविरावृत्तिः । नेज्यावृत्ति-
रित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अपो व्यापन्नः हविरभ्यवहरतीति विज्ञायते ॥ ३६ ॥

व्यापनं तु हविरप्यसु क्षिपेत् ॥ ३६ ॥

ननु किमेतद्वचापनं नाम । तत्राऽह—

यदार्याणामभोजनीयं स्यान्न तेन यजेत् ॥ ३७ ॥

अयमभिप्रायः—यागानर्हतापत्तिर्व्यापत्तिः । सा चाऽर्यभोजनानर्हत्वलक्षणो दोषः । न तेन दुष्टपर्यायेण व्यापन्नेन यजेत् । तदप्स्वेव क्षिपेदिति । तथा चापो दुष्टं हविरभ्य-वहरन्तीति प्रकृत्याऽह भरद्वाजः—‘कथं दुष्टं हविः स्यात् । यदार्याणामभोजनीयं न तेन देवान्यजेत्’ इति । तथा शिष्टभक्षप्रतिषिद्धं दुष्टमित्याह कात्यायनः । आश्वलायन श्वाऽह—व्यापन्नानि हर्वीषि केशनखकीटपतङ्गैरन्यैर्वा बीभत्सैरिति ॥ ३७ ॥

यद्धविर्दुःशृतं यमदेवत्यं तत्रभमेव गच्छतीति
संस्थाप्य तदन्वाहार्यपचने चतुःशरावमोदनं
पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ३८ ॥

हविर्ग्रहणाच्चरुपुरोडाशेष्यं विधिरिति गम्यते नेतरविकारेषु । यदपकं विषमपकं वा तद्दुःशृतम् । तत्स्यै देवतायै हुतमपि यमदेवत्यं भूत्वा यममेव गच्छति । तस्मात्तदारब्धं कर्म तेनैव हविषा संस्थाप्य ततश्चतुःशरावं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् । एतदेवास्य प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

तेषां भार्गव एकः प्राशितृणां स्यात्तेभ्यः समानो
वरो देयः । सा प्रायश्चित्तिः ॥ ३९ ॥

एकस्य भार्गवनियमान्तर्त्विङ्गनियमो भोक्तृषु ॥ ३९ ॥

योऽदाक्षिणेन यज्ञेन यजेत् । स यज्ञः प्रक्षामोऽनायु[रु]
र्वरा प्रतिष्ठिता देया सा प्रायश्चित्तिः ॥ ४० ॥

दक्षिणाविशेषानाम्नाने यदि यर्त्तिकचिदोदनादत्त्वा यजेत् स यज्ञः प्रक्षामो दग्ध इव भवति निर्वीर्यत्वादनायुरिव च भवति । ‘यज्ञ आयुष्मान्स दक्षिणाभिः’ इति श्रुतेः । अथ वा—अनायुरनायुष्यं च यजमानस्य स्यादित्यर्थः । तथाऽनायुर्यजमानः स्यादिति वैखानसभरद्वाजौ । तत्राभिप्रेतदक्षिणातुल्यमूलयामुर्वरां दद्यात् । सर्वसम्यादच्चा भूर्वरा ॥ ४० ॥

यद्यादिष्टां दक्षिणामन्तरियादुर्वरां दद्यात्सा
प्रायश्चित्तिः ॥ ४१ ॥

अथ यदि चोदितामेव दक्षिणामदत्त्वा यजेत् तत्रापि ततुल्योर्वरादानमेव प्रायश्चित्तं नेतरदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

यद्यभागां देवतामावाहयेदाज्येनैनां यथोदां
यजेत् । पुरस्ताद्वा स्विष्टकृतः ॥ ४२ ॥

यद्यचोदितां देवतामावाहयेत्तां यथोदां यस्मिन्क्रम आवाहिता तस्मिन्नेव क्रमे यजेत् हुतेषु वा नारिष्टेषु । सा चाऽज्यहविष्टादुपांशुधर्मेण यष्टव्या । आवहनवचनं च निर्वा-

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकालितप्रयोगचन्द्रिकाच्याख्यासमेतम् । ३०९

पौपाकरणदोहनादिरूपस्य हविर्ग्रहणस्यापि प्रदर्शनार्थम् । यद्यभागां देवतामावाहयेद्गृही-
याद्वेति बहवृच्छ्रुतेः । तेनाभागायै निरुप्तमुपाकृः दुर्घं चैवोत्सुज्य, एवमाज्येन यजेत् ।
कात्यायनस्त्वाह—‘अधिकं निरुप्य तच्च यजेत् वाऽन्तोदितत्वात्’ इति । तत्र भागिन्यभा-
गयोर्मिनिर्वापेऽपि विभागमन्त्रेण विभक्तस्याभागभागस्य त्यागः ॥ ४२ ॥

यदि भागिनीं नाऽवाहयेद्यदोपस्मरेत्तुपोत्थाय मन-
साऽवाहयेद्यद्वो देवा अतिपाद(त)यानीत्याहुतिं जुहुयात् ॥ ४३ ॥

भागिन्यनावाहने सति प्रागिज्यायाः स्मृते तदानीमेवोपोत्थाय मनसाऽवाह्य—
‘यद्वो देवा’ इत्याहुतिं जुहुयात् । परतस्त्विज्यायाः स्मृतावाहुतिरेव नाऽवाहनम् ॥ ४३ ॥

यस्य हव्यं निरुप्तः स्कन्देदाज्यं वा गृहीतं
चित्रं देयम् । वरो देय इत्येकेषाम् ॥ ४४ ॥

निर्वापप्रभूत्योत्पवनाच्छन्दत्प्राणि दद्यात् । ततश्चित्रम् । उभयत्र भूपतय इत्यनुम-
न्त्रणम् । व्याख्यातः शेषः ॥ ४४ ॥

यस्यै देवतायै गृहीतमहुतः स्कन्देद्यदस्य
गृहे पुष्कलः स्यात्तद्यात् ॥ ४५ ॥

देवतायै गृहीतमितीज्यार्थमवत्तमित्यर्थः । देवतान्तराये स्वक्रमेऽनिज्या, अनिर्वापे
वा । यदस्य गृह इत्यादि व्याख्यातम् । एतेषु निमित्तेषु पुष्कलदानमेव प्रायश्चित्तम् ।
यदाऽन्यदीयाद्विषोऽन्या देवतेज्यते, अन्यदीयाभ्यां वा याज्यानुवाक्याभ्यां तत्र पुष्कलं
दत्त्वा शिष्टादेव पुनरवदाय यजेत्, सर्वस्यै हविषो देवतार्थत्वात् । अवदानदोषे पुनरायतनां-
दवदानमित्याश्वलायनवचनाच्च । तथा देवतायै गृहीतस्य स्कन्दने भूपतये’ इत्यभिमन्त्र्या-
यमेव विधिरादानायोग्यत्वे तु तदेवाऽदाय यजेत् । तथा देवतान्तरायेऽप्यसमाप्ते कर्मणि
स्मृते तदानीमेवेज्या निर्वापो वा । समाप्ते त्वद्यन्वाधानादारभ्यान्तरितयागार्था दुन-
ज्जिया ॥ ४६ ॥

यद्याहुती विपरिहरेयुर्मनो ज्योतिर्जुषतामित्याहुतिं
जुहुयात् ॥ (ख० १५) ॥ ४६ ॥ यस्य देवते
अवदाने वा याज्यानुवाक्ये वा विपरिहरेयुस्त्वं
नो अप्ने स त्वं नो अग्न इत्येताभ्याः संतर्ति
जुहुयात् । सर्वत्रान्तरिते विपरीते च ॥ ४७ ॥

यस्य देवते विपरिहरेयुर्व्यत्ययेन नयेयुर्त्रित्विजः । यथा निर्वापावाहनादिप्रथममग्नी-
घोमयोः कुर्युरथग्नेरिति । प्रथमं पूर्वार्धदवदाय, अथ मध्यादित्यवदानविपर्यासः ।

तथा—अग्नीषोमीयादग्नि यजत्याग्नेयादग्नीषोमावित्यादि हविषाम् । याज्यामनुवाक्यां कुर्यादनुवाक्यां वा याज्यामन्त्रोदितां वाऽन्यतरत्र कुर्यादुभे वाऽन्त्रोदिते इति याज्यानुवाक्ययोः ।

सर्वत्रोक्तविषयेऽन्यत्र चायं विधिः । उक्तविषये तु पूर्वेण विकल्प्यते तत्र प्रधानान्तराये—कृत्वा प्रायश्चित्तं, पुनः क्रिया पूर्वत्रैव दर्शिता । यदाऽङ्गमप्यन्तरितमसंस्थिते तन्ने स्मृतं तदुपकारक्षमं च तदपि क्रियते । द्रव्यसंस्कारस्तूपयुक्ते द्रव्ये न क्रियते तदर्थत्वात् । तथा समन्त्रके कर्मण्यमन्त्रकमपवृत्ते (क्ते) प्रायश्चित्तमेव न पुनर्मन्त्रप्रयोगस्तादर्थ्यादेव पुनः प्रयोगो वा यावदन्ते वा व्यापदेतेत्यत्रोक्तान्यायात् । तथाच भरद्वाजः—अपवृक्तार्थस्य कर्मणो मन्त्रप्रयोगः कृताकृत इति । द्राह्यायणेन चोक्तम्—‘यजुरन्तर(रा)येऽन्वाहारं ध्यानजप्ये उपेक्षणं शाण्डिल्यः’ इति । होममन्त्रान्तर(रा)ये तु पुनर्होमोऽन्यत्र प्रतिनिगद्य होमेभ्यः । तेषु तु नाऽवृत्तिर्याज्याप्राधान्यात् ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥

यदि बहिष्परिध्याहुतिः स्कन्देदाशीध्रं ब्रूयादेताऽ
संकृष्ट्य जुहुधीति । ताऽ सोऽङ्गलिना संकृष्ट्य
जुहुयान्मा यजमानो रिपन्मा पत्नी मा यज्ञो मा
यज्ञपतिः स्वाहेति तस्मै पूर्णपात्रं दद्यात् ॥ सा
प्रायश्चित्तिः ॥ ४८ ॥

‘यदि पुरा प्रयाजेभ्यो बहिष्परिध्याहुतिः स्कन्देदित्यापस्तम्बः । यत्र पुरा प्रयाजेभ्योऽप्याहुतिसंभवः सोऽस्य विधेविषयः । यथा करम्भपात्रादि पूर्णपात्रः (त्रं) पात्रपूर्णैर्णी व्रीह्यादि ॥ ४८ ॥

यदि पुरोडाश उद्भ्रापतेत्स वा विजेत तमन्तर्वेद्यासाद्य किमुत्पत्तासि किमुत्प्रोष्टाः शान्तः शान्तेरिहाऽग्निः । अघोरो यज्ञियो भूत्वा सीद सदनऽस्वं मा सीद सदनऽस्वं मा हिंसीर्देव प्रेषित आज्येन तेजसाऽज्यस्व मा नः किंचन रीरिषो योगक्षेपस्य शान्त्या अस्मिन्नासीद वर्हिषीति तमेतेन यजुषाऽभिमन्त्रयेदभिवाऽध्यारयेत् ॥ ४९ ॥

उत्पतेत्कपालेभ्यः पात्र्या वा प्रमादादपगच्छेत्स विजेत भिद्येत वा ततस्तमादाय बर्हिष्यासाद्य किमुत्पत्तसीति द्वाभ्यामभिमन्त्र्य द्वाभ्यामभिवार्य पुनः स्थाने स्थापयेत् । अस्तीर्णे तु बर्हिष्यभिमन्त्रणाभिवारणे एव क्रियेते नोद्वासनादि ॥ ४९ ॥

६ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमैतम् । ३११

भूत्वा प्रभवति यजमानो यस्यैतां यज्ञे प्रायश्चित्तिं कुर्वन्ति ॥ (ख० १६) ॥ ५० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिमूत्रे पञ्चदशपञ्चे चतुर्थः पटलः ।

भूत्वा भूतिं प्राप्य प्रभवति प्रभुर्भवति समानानामीश्वरो भवतीत्यर्थः । प्ररोचनाप्रदर्शनमादरार्थम् ॥ ५० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिमूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
पञ्चदशपञ्चे चतुर्थः पटलः ॥

अथ पञ्चदशपञ्चे पञ्चमः पटलः ।

अथ सोमप्रायश्चित्तान्युच्यन्ते—

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त
प्रशस्तम् । दूरे दृशं गृहपतिमर्थयुम् । अग्निनाऽग्निः
समिध्यते सप्तते अग्ने मनो ज्योतिर्जुषतां त्रयस्त्रिः
शब्दान्मे मनसश्छिद्रं यद्वापो(चो)यज्ञ मे त्वदः ।
अयं देवो वृहस्पतिः सं तत्सिंश्चतु राधसा ॥
विश्वकर्मा हविरिदं जुषाणः संतानैर्यज्ञः समिमं
तनोतु । या व्युष्टा उषसो याश्च याज्यास्ताः
संदधामि हविषा घृतेन । अयाश्चाग्ने । त्वं नो
अग्ने । सत्वं नो अग्ने । भद्रं कर्णेभिः गृणयाम
देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुषु-
वा-सस्तनूभिर्व्यशेषम् देवहितं यदायुः । स्वस्ति
न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः
स्वस्ति नस्ताक्षर्यो अरिष्टेनमिः स्वस्ति नो वृह-
स्पतिर्दधातु । पृष्ठदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभं-
यावानो विद्येषु जग्मयुः । अग्निजिह्वा मनवः
सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसाऽगमन्निह ।
शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्चका जरसं
तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो मदान्ति मा नो

मध्या रीरिषताऽऽयुर्गन्तोः । प्रेद्धो अग्न इत्येषा ।
 श्रुत्कर्णाय कवये मेध्याय वचोभिन्नकमुपयामि
 शःसन् । यतो भयमभयं तत्कृधी नोऽग्ने देवाना-
 मव हेड युक्ष्व । अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा
 यवि(जि)ष्टं दूतमध्वरे कृणुध्वम् । यो मर्ते-
 (त्येषु निप्रुविक्रितावातपुर्मूर्धी धृतान्नः पावको
 धृतप्रतीको धृतयोनिरग्निर्घृतैः समिद्धो धृतम-
 स्यान्नम् । धृतपुषस्त्वा सरितो वहन्ति धृतं पिब-
 न्तसुयजा यक्षि देवान् ॥ आयुर्दा अग्न इमो अग्ने
 सप्त ते अग्ने मनो ज्योतिर्जुषतां त्रयस्त्रिंशश्चन्मे
 मनसच्छिद्रं विश्वकर्मा युनज्ञिम त्वाऽग्निं युनज्ञी-
 न्यानास्त्वा ॥ (ख० १७) ॥ अग्निर्न ईडित
 ईडितव्यैदैवैः पार्थिवैः पातु । वायुर्न ईडित ईडि-
 तव्यैदैवैरान्तरिक्षैः पातु सूर्यो न ईडित ईडित-
 व्यैदैवैर्दैवैः पातु । विष्णुर्न ईडित ईडितव्यैदैवै-
 दैश्वैः पातु । अग्निर्जुर्भिः पूषा स्वगाकारेण त
 इमं यज्ञमवन्तु ते मामवन्त्वनु व आरभेऽनु मा-
 रभध्वः स्वाहेत्यैत्यिभिरनुवाकैरविज्ञातप्राय-
 श्चित्ते सोमे त्रयस्त्रिंशतमाहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥

तत्राश्रुतानि विशेषप्रायश्चित्तानि यत्र दोषाणां सोऽविज्ञातप्रायश्चित्तः सोमः । एत
 दुक्तं भवति, पुरुषप्रमादालस्यादिभिस्तत्र प्रायशो भवन्त्येवान्येऽन्येदोषाः । न च ते सर्वे
 श्रुतप्रायश्चित्तविशेषा एव भवन्ति, विचित्रत्वात्तेषाम् । तस्माददृष्टदोषविधातार्था एत
 आहुतीर्जुहोतीति । तत्र—अग्निर्न ईडित इत्यादीनां त इमं यज्ञमित्यादिरनुषङ्गः
 यथा पार्थिवैः पातु त इमं यज्ञमित्यादि । तथा—अग्निर्जुर्भिस्त इमं, पूषा स्वगाका-
 रैस्त इममिति च ॥ १ ॥

त्रयस्त्रिंशतं यज्ञतनूराग्रीष्मे ॥ २ ॥

नान्न पूर्वपूर्वानुद्रवणम्, अवचनात् ॥ २ ॥

पृथिवि भूवरि सिनीवालयुरन्त्र आचित्ते मनस्ते
 शुवो विवस्त इति वसतीवरीषु सवनीयासु वा
 विषिक्तासु सप्ताऽहुतीर्जुहोति ॥ ३ ॥ सोम-

[६ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३१३

स्याऽऽज्यमसि हविषो हविज्योतिषां ज्योतिर्विश्वे-
षां देवानां भागधेयी स्थेत्यभिमन्त्र्य सं वः
सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सं बृहस्पतिः । सं बोऽ-
यमग्रिः सिञ्चत्वायुषा च बलेन च । सर्वमायु-
र्दधातु मे ॥ मान्दा वाशाः । आपो भद्राः । आदि-
त्पश्यामि । आपो हि ष्टा मयो भुवो यो वः शिव-
तमो रसस्तस्मा अरं गमाम व इत्येताभिः
सप्तभिः संसिञ्चेदभिः वा मन्त्रयेत ॥ ४ ॥

प्रतिपदमैककाऽऽहुतिः । भुवो विवस्त इति सप्तमी । सवनीयासु एकधानासु विवि-
क्तासु स्कन्नासु । संसिञ्चेत्ता एव पुनरादीत । यदा त्वादानायोग्यास्तदाऽभिमन्त्र-
येत ॥ ३ ॥ ४ ॥

यदि प्रातःसवने पुरा होमात्सोमोऽतिरिच्येत तं
चमसेष्वभ्युन्नयेयुरुप जुहुयुर्वा ॥ ५ ॥

प्रातःसवनेऽनितमस्य चमसगणस्य प्राग्वोमाद्यदि कलशादिषु पैश्येयुरतिरिक्तं(क्तानि)
चमसेष्वानयेत् । उपजुहुयाद्वा परिष्ठवादिनाऽर्वाग्नुवषट्कारात् । उपहोमास्तु परतो
होमाद्वर्णनेऽपि यावदनुवषट्कारं लभ्यन्ते, उपहोमकालानत्ययात् । प्राग्वोमादिति चानु-
वषट्कारहोमोऽभिप्रेतः ॥ ६ ॥

हुतेऽतिरिक्तस्याऽशयित्वा स्तुतशस्त्रवन्तं कुर्युः
सा प्रायश्चित्तिः ॥ ६ ॥

निर्वृत्ते सानुवषट्कारहोमे दृष्ट्वा ततः स्तुतशस्त्रवन्तं सोमं कुर्यात् ॥ ६ ॥

होतृचमसमुख्याऽश्रमसानुनीय बृहतः स्तोत्रमुपाकरोति ॥ ७ ॥

अतिरिक्तादेवोपस्तरणं चमसानाम् । अत्र चमसानुनीयेति वचनाच्चमसगणाय
र्पाप्तसोमातिरेक एवातिरिक्तविधिः । अन्यथाऽप्यन नरादिविधिरेवेति सिद्धं भवति ।
केचिच्चित्वाहुतिमात्रातिरेकेऽप्येकधनाभिर्वर्धयित्वाऽतिरिक्तविधिं कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

गौर्धयति मरुतामिति धयद्रतीषु स्तुवीरन् ॥ ८ ॥

पञ्चमोऽत्र स्तोमभाग इति ब्रह्मत्वविधावेव दार्शितम् ॥ ८ ॥

अस्ति सोमो अयश्च सुत इति वैतास्वैन्द्रवैष्णवी-
भिर्हीत्रे स्तुयुः ॥ ९ ॥

एतासु वा स्तुवीरन् नेतरयोरन्यतरेण साम्ना । अथवा—ऐन्द्रावैष्णवीभिर्होत्रे ॥९॥

ऐन्द्रावैष्णवः होताऽनुशःसति ॥ १० ॥

गतः ॥ १० ॥

एतदेव माध्यंदिने सवनेऽतिरिक्ते प्रायश्चित्तम् ॥ ११ ॥

यदि माध्यंदिनेऽतिरिक्तं पश्येदेतदेव प्रायश्चित्तम् ॥ ११ ॥

बण्महाः आसि सूर्येति सौर्येषु बृहता गौरवीतेन
वा स्तुवीरन् । एतदेव तृतीयसवनेऽतिरिक्ते प्राय-
श्चित्तम् । वैष्णवीषु शिपिविष्टवतीषु बृहता गौर-
वीतेन वा स्तुवीरन् ॥ १२ ॥

स्तोत्रे विकार इत्यापस्तम्भः ॥ १२ ॥

अग्निष्टोमे सोमोऽतिरिच्येतोकथ्यं कुर्वात ॥ १३ ॥

तृतीयसवनेऽपि प्राग्नोमादद्वद्वा स एवाभ्युन्नयनविधिरुपहोमो वा । हुते हु द्वद्वा
अग्निष्टोमश्चेत्करुस्तमुक्थ्यं कुर्वात । तत्रातिरिक्तं रसमाध(ह)वनीये प्रकृतिवद्वारां कृत्वा
स्थाल्योक्थ्यं गृह्णाति । तत एकधनानां यथार्थमित्येतदाद्या पञ्चहोतुः क्रियते । ग्रहाक-
काशशृतंकारास्तु लुप्यन्ते । प्रस्त्र(श्र)प्स्यन्तो ग्रहानवेक्षन्त इति वचनात् । ततः
प्रातःसवनवदुक्थ्यं विगृह्णातीत्यावृन्नेतः सर्वे राजानमित्यन्तं तन्नं तायते । स्तोत्रेषु
चोक्थ्यवदेव स्तोमभागः । न तु द्वादशस्याऽवृत्तिः, उक्थ्यत्वाविधानात् ॥ १३ ॥

यद्युक्थ्ये षोडशिनं यदि षोडशिन्यतिरात्रं यद्य-
तिरात्रे । (द्विरात्रं यदि द्विरात्रं एकस्तोत्रमेव) ॥ १४ ॥

तृतीयसवनेऽतिरिच्येतेति कुर्वातेति चानुषङ्गः । सर्वः प्रयोगश्चैषां ग्रहग्रहणादिस्तकथ्य-
वदद्वद्वयः । एकस्तोत्रमेवेति तृतीयसवनेऽपि सवनान्तरवदेकस्तोत्रमेव, न तूत्तरः क्रतु-
रित्यर्थः । अत्र सूत्रकारेण शाखान्तरानुसारादतिरात्रातिरेके द्विरात्रः । ततः परमेकस्तोत्रं
चोक्तम् । तैत्तिरीयकेऽतिरात्रातिरेकेऽप्येकस्तोत्रमेवोच्यते ‘ यस्यातिरात्रेऽतिरिच्येते
तं वै दुष्प्रज्ञानम् ’ इत्यादिना । छन्दोगबहूचैरपि तदेवाऽस्मानातमनुमतं च तत्त्वकल्प-
कारैः । वचनानि तु विस्तरभयान्न लिघ्यन्ते । अतोऽतिरात्रातिरेकेऽप्येकस्तोत्रं युज्यते
विकल्पयितुम् । कात्यायनस्तु तत्रैकस्तोत्रमुक्त्वाऽह—‘ असोर्यामो ओ ’ इति ।
असोर्यामेऽप्येकस्तोत्रमेवाऽहोपग्रन्थकारः । अथो असोर्यामे गौरवीतमेव शिपिविष्टवतीषु
कुर्युः इति । अथ विकृत्येकाहानां यथास्वं प्रकृत्युक्त एवातिरिक्तविधिरनुसंधातव्यः । वाज-
पेये त्वेकस्तोत्रमेवोक्तवानुपग्रन्थकारः । तथा तासु बृहन्निधनं वा जृम्बं कुर्युः, इति ।
अत्र पुनः सर्वस्यास्य सोमातिरेकाविधेरनुग्रहमाचष्टे बौधायनः—‘ यथा यस्यः प्रातःसवन

१ पदः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३१५

इत्यादि यथा ब्राह्मणमुक्त्वाऽऽह ॥ इति च्छन्दोगबहवृचेषु कामयमानेषु ते चेत्र कामये-
रन्प्रातःसवनेऽतिरिक्ते यां स्थालीं राजोऽतिशिष्टाय मन्यते तस्या उपरिष्टादाग्रयणमा-
नीयाधस्तादुपगृहाति तं त्रिरभिविष्यन्दयति, सोऽभिविष्यऽदमानः सर्व एवाऽप्रयणः
संपद्यते तं त्रिरभिहिंकृत्य परिमृज्य सादयति ॥ इति । तथा माध्यंदिनेऽप्येतमेव विधि-
मविकृतमुक्त्वाऽऽह ॥ तृतीयसवनेऽतिरिक्ते हारियोजनमेवात्राभिविष्यन्दयति । न हि
पुनर्ग्रहणं विद्यते इति । कात्यायनोऽप्याह—‘पूर्वात्सवनादतिरिक्तस्येत्तरे संयावनमेके
तं निकामयमानोऽभ्यतिरिच्यते इति श्रुतेः । तृतीयसवनाचेद्वारियोजनेऽवनीय होमः ।
अप्सु तावृजीषमिथ्यस्याप्स्ववहरणम्’ इति । अथ यदा सूत्रकारमतादतिरात्रे द्विरात्रः
क्रियते तदा पूर्वमहः पत्नीसंयाजानं संस्थाप्य द्वितीयोऽप्स्वतिरात्रः कार्यः । उपरिष्टा-
दतिरात्रत्वादहीनानां व्युष्टिद्विरात्रप्रकृतित्वाच्च द्विरात्राणाम् । एवमन्येऽप्यहीनधर्मा द्विरा-
त्रधर्मात्मा यथाप्रकृति द्रष्टव्याः ॥ १४ ॥

(तत्र) वैप्पणवीषु शिपिविष्टवतीषु वृहता गौरवी-

तेन वा स्तुवीरन् ॥ १५ ॥

तार्तीयसवनिक एकस्तोत्रे ॥ १५ ॥

यदि सोमौ सःसुतौ स्यातां प्रथमानि चत्वारि
संभारयजूर्खि हुत्वा महाते रात्रियै प्रातरनुवा-
कमुपाकुर्यात् । तस्मिन्परिहित एहि यजमाने-
त्युक्तेऽन्वारब्धे यजमाने संवेशायोपवेशाय गाय-
त्रिया अभिभूत्यै स्वाहेति पुरस्तात्प्रातःसवनस्य
जुहुयात् ॥ १६ ॥

यदि सोमयोः समानस(सु)त्यः स्यात् । आदितः प्रातःसवनस्य बुध्यमात्रे(ने) चतुर्भिः
संभारयजुर्भिर्हुत्वा प्रबोधनकाले प्रातरनुवाकस्योपाकरणमन्वारब्धे यजमानेऽधर्वर्युः(यजुर्भिः)
संवेशायोपवेशाय० अभिभूत्यै स्वाहेति एवमन्तेन जुहुयादिति भाष्यकृत् ॥ १६ ॥

उत्तराणि चत्वारि संभारयजूर्खि हुत्वा संवेशा-
योपवेशाय त्रिष्टुभोऽभिभूत्यै स्वाहेति पुरस्तान्-
माध्यंदिनस्य सवनस्य जुहुयात् । उत्तराणि
चत्वारि संभारयजूर्खि हुत्वा संवेशायोपवेशाय
जगत्या अभिभूत्यै स्वाहेति पुरस्तात्तृतीयसव-
नस्य जुहुयात् । उत्तराणि चत्वारि संभार-

यजूऽषि हुत्वा संवेशायोपवेशायातुष्टभोऽभिभूत्यै
स्वाहेति पुरस्तादनूबन्ध्याया वपाया जुहुयात् ।
उत्तराणि चत्वारि संभारयजूऽषि हुत्वा संवेशा-
योपवेशाय पड्कत्या अभिभूत्यै स्वाहेति पुरस्तादु-
दवसानीयाया जुहुयात् । समिद्देश्वौ हूयन्ते
प्राणापानौ मृत्योर्मा पातं प्राणापानौ मा मा हासि-
ष्टमिति द्वे आहुती ॥ १७ ॥

एवं सवनस्य सवनस्य चाऽदावुत्तरोत्तरैश्चतुर्भिः संभारयजुर्भिश्छन्दसा सो(चो)तरे
सह पड्कत्या । पञ्चसवनो यज्ञः । त्रीणि सवनान्यवभूयोऽनूबन्ध्येति (आप० श्रौ०
१४-७-३) इत्यापस्तम्बः । पञ्चसवनस्तु यजुः— अमे नयेति प्रातःसवनादि, अभि-
षवादि माध्यंदिनम्, आदित्यारम्भणम्, अवभूयोऽनूबन्ध्येति पञ्च । अन्त्यसंभारयजुर्नियुज्यते
छन्दस्त्वेकैकम् । ज्वलत्यग्नौ हूयन्ते प्राणापानाविति । जपं कृत्वा वनस्पतेः ॥ १७ ॥

पुरस्तात्पाशुकात्स्वष्टकृतो जुहोत्येतिवतीः प्रति-
पदो भवन्ति । प्रेतिवन्त्याज्यानि ॥ १८ ॥

पुरस्तात्पाशुकात्स्वष्टकृतोऽध्वर्ये(यु)जुहोति । जपतीत्यापस्तम्बः । एतिशब्दः प्रेति-
शब्दो निगद्यते । तान्याज्यानि भवन्ति वैश्वदेव्यादीनि ॥ १८ ॥

मरुत्वतीः पूषणवतीर्वा प्रतिपदो भवन्ति ॥ १९ ॥

मरुत्वतीः पूषणवतीर्वाऽत्रम् आज्यानाम् । ब्राह्मणाच्छंसिनो यत्साम तदभिर्वतः ।
उमे बृहद्रथंतरे कर्तव्ये । सर्वेषु संसवप्रायश्चित्तेष्वेष विधिः ॥ १९ ॥

यद्यग्निष्ठोमः सोमः परस्तात्प्यादुकथ्यं कुर्वीत ।

यद्युकथ्यः षोडशिनम् । यदि षोडश्यतिरात्रम् ।

यद्यतिरात्रोऽतोर्यामम् । यद्यप्तोर्यामो द्विरात्रम् ।

यदि द्विरात्रस्त्रिरात्रम् । यदि त्रिरात्र एकस्तोत्रमेव ॥ २० ॥

यद्यग्निष्ठोमः । तेन सह संसवप्रायश्चित्तविधिरात्मयज्ञः कर्तव्यः संस्थाविधिकः ।
यद्युकथ्यसंस्था स्यात्परयज्ञः । षोडशिसंस्था स्वशाखीययज्ञः, तैत्तिरियकोकथ्यसंसवे
सोऽतिरेक उकथ्ये अतिरात्र एव कर्तव्यः । यदि षोडशी परयज्ञः स्यादतिरात्रसंस्था
कर्तव्या । यद्यतिरात्रः स्यात्रिरात्रः स्वयज्ञः कर्तव्यः । सर्वं गर्गनिरात्रवत् । यदि तु
त्रिरात्रः परयज्ञः स्यात् । एकस्तोत्रमेव विवर्धते : । यद्येकसोमातिरेकेण वोकथ्यादि-
विवृद्धिः ॥ २० ॥

अभिजित्कार्योऽभिजित्यै । विश्वजित्कार्यो विश्वस्य जित्यै ।
सर्वतोमः सर्वपृष्ठः सर्वस्याऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्धै । क्रोशा-
कुक्रोशे कार्ये वासिष्टस्य निहवे उभे वृहद्रथंतरे कार्ये ।
सजनीयः शस्यं विहव्यः शस्यमगस्त्यस्य क्या शुभी-
यः शस्यमिन्द्रस्य निष्केवलयं तानि शशेदभिर्वर्त ब्रह्मसाम
कुर्यात् । अभिजितं विश्वजितं वा यज्ञक्रतुं कुर्यादिति सं-
प्रेष्यति ॥ २१ ॥

अभिजिद्विश्वजिद्वा सर्वपृष्ठः सर्वस्तोमः सर्वस्याऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्धै इति
ब्राह्मणम् । वैराजं शाकरं रैवतमिति सोमे तूभयच्छन्दसः । सप्तदश एकविश्व-
स्तृणवस्याख्येःश्च इति । एवंलक्षणोऽतिरात्रो भवति । विश्वजितं (सर्वस्तोमः क्रतुनाम)
इति यस्मिन्स्तस्य शंसनम् । ममाश्च इति । अगस्त्येन दृष्टं क्या शुभीयं नी(नारि)ष्टे
त्रीण्यपि जानयिम्(यात् ।) प्रातःसवनीये वैश्वदेवे क्षिपेत् । विहव्यं माघ्यंदिनीये ।
मरुत्वतीये अगस्त्यस्य क्याशुभीयं तृतीयसवनीये वैश्वदेवेऽनुप्रोहेत् (क्षिपेत्) । पुनरेषां
प्रयोगः—तौरश्रवसं कार्यमित्येवाऽहाऽप्सतम्बः । क्रोशानुक्रोशे कुरुतादित्येवमन्तम् ।
पुरस्तात् प्रातःसवनात्सप्रेष्यति । प्रातःसवनात् प्रैषश्छन्दोगबहूवृचानां मतादिति ।
एतदभिजिति विश्वजिति वा । यदुक्तं संप्रैषे सवनीयादीनि च ॥ २१ ॥

पूर्ववत्सस्थाप्यः । अभिषुत्यं वा दक्षिणाभिर्वा वर्षी-
याःसं यज्ञक्रतुं कुर्युः ॥ २२ ॥

अथवा पूर्ववत् संस्थापयितव्यः । य एवाऽरब्धं नैवाभिष्व उक्तो(?) ‘यद्यग्निष्टोमः
सोमः पुरस्तात्स्यात्’ इति । दक्षिणाग्निर्या(आ)नीयाः सम(सं) (दक्षिणाभिर्वरी-
यासं) बहुदक्षिणं शक्रयज्ञात् । रथो वा यावन्तमध्वानं गच्छति ॥ २२ ॥

यावद्रथान्ह्य(ध्वम)न्तरा गिरिं भिद्वा (त्वा) नदी
तावता सःसवः समानजनपदे सःसवो नानाज-
नपदे सःसवो नाविद्विषाणयोः सःसवो विद्यत-
इत्येकेषाम् ॥ (ख० १९) ॥ २२ ॥

अन्य(याव)द्रथान्ह्य(न्य)न्तरोति वचनात्तद्रथान्यं तावत्यध्वनि यजतो न संसव-
प्रायश्चित्तम् । यत्र वा गिरी स्यात्मन्तरा यजेत न संसवप्रायश्चित्तं, सो गिरिकारी-
त्युच्यते, गिरिभिद्वा तत्रान्तरा न तत्र संसवदोषः (?) । गिरिर्वा यथा सर्वतः सर्वतो मह-
क्षिल्लस्त्रैः स वा यज्ञान्तरे वर्तते नानाभूते वाऽन्यत्र राज्येऽपि तत्रापि न संसवप्रायश्चि-
त्तम् । अत्र शाखान्तरमुपसंहरत्यापस्तम्बः—‘यावद्रथान्ह्यमन्तरा गिरिंगिरिभिद्वा नदी

व्यवेयात्पर्वतान्तराये वा नामाराज्ययोर्वा संस्को नाविद्विषाणयोः संस्को विद्यत इति कङ्कतिब्राह्मणं भवति । (आप० शौ० १४—२०—४) इति । अन्यस्मिन्थान्यं तत्र न संसवदोषः । विद्विषाणयोरेव संसवदोषो विद्यते । अविद्विषाणयोर्नास्ति संसवप्रायश्चित्तम् । अर्वागपि रथान्याद्यजतौ लोके ॥ २३ ॥

पदि दीक्षितानामुपतापः स्यान्महानामीश्रीयमु-
पसमाधाय ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाढैकविंशति-
यवान्दर्भपुञ्जीलाऽश्च पूर्णपात्रेऽवधाय ब्राह्मणाय
प्रोच्यापः परिब्रूयात्—जीवा नाम स्थ ता इमममुं
जीवयत जीविका नाम स्थ ता इमममुं जीवयत
संजीवा नाम स्थ ता इमममुं संजीवयतेति
प्रतिब्रूयात् ॥ २४ ॥

दीक्षितानां यत्रोपतापो ज्वरः स्यात् । स यजमान आयतने शेत एव । न करौति
यजमानकर्माणि । ते परिगृह्णाऽऽग्निप्रमण्डुपं नयेत् । परीमं परित इति नयनमन्त्र आय-
स्तम्बीये द्रष्टव्यः । नास्त्यस्माकं नयनमन्त्रः । तूष्णीमानयनमिति वा गम्यते । आमी-
श्रीय एव स उपसमाधानं बलवत्करणं पारिस्तरणं च दर्भेष्वास्त्राणस्तस्य दक्षिणत उषवि-
शति । दर्भेष्वास्त्राश्रीयमभिमुखमुदकपूर्णपात्रमुत्तरतौ निषाढैकविंशतिकुशास्तम्बांश्च
क्षिप्यन्ते । निर्मिर्मन्त्रैराप उच्यन्ते जीवा नाम स्थ ता इत्यादि । तृतीये च मन्त्रे तस्य
नामग्रहणं द्वितीयान्तं देवदत्तं संजीवयतेति ब्रूयात् ॥ २४ ॥

या जाता ओषधय इत्योषधिसूक्तेनैताभिरद्वि-
रभिषिञ्चेत् ॥ २५ ॥

ओषधिसूक्तेन च स्नापयत्युदपात्रे या अपः ॥ २६ ॥

पापयस्येतासामधां श्राणापानौ त उपाऽश्वन्त-
र्यमौ पाताषसौ व्यानं त उपाऽशु सबनः पातु
वाचं म ऐम्ब्रवायवः पातु दक्षक्रतू ते मैत्रावरुणः
पातु चक्षुषी ते शुक्रामन्थिनौ पाताऽ भोत्रं त
आश्रितः पात्वात्यानं त आग्रयणः पात्वङ्गानि
म उष्टव्यः पात्वायुष्टे ध्रुवः पातु वीर्ये तैऽतिग्राहाः
यान्त्यसावित्यभिमृशति ॥ २६ ॥

अथैनमभिमृशन्तीत्यापस्तम्बः । सर्वेऽभिमृशन्ति । असाविति नामग्रहणं संबुद्धया
॥ २६ ॥

प्रतिजपति प्राणपानौ म उपाख्यन्तर्यामी पार्ता
व्यानं मे उपाख्य सबनः पातु वाचं म ऐन्द्रवा-
यवः पातु दक्षकृतु मे मैत्रावरुणः पातु चक्षुषी मे
शुक्रामन्थिनौ पातां श्रोत्रं म आश्विनः पात्वा-
त्पानं म आग्रयणः पात्वक्षणानि म उक्षधयः पातु
वायुर्मे ध्रुवः पातु वीर्यं मेऽस्तिग्रासाः पान्विति
प्रतिजपिते पुष्टिपतौ पुष्टिं प्राणे प्राणपानेऽपानं
व्याने व्यानमुदान उदानं समाने समानं वाचि
वाचमस्मै पुनर्भेदीत्याहुतिं जुहोति ॥ २७ ॥

यजमानं प्रतिजपत्यध्वर्युः । ब्रह्मोति वैखानसः । प्रतिजपिते पुष्टिपतौ पुष्टिमिति
होममन्त्रः । हुत्वा पूर्ववदभिर्मर्श इत्यापस्तम्बः । भाष्ये तु स्वयं नपत्येतावेवोपांश्वन्त-
र्यामा इति । तत आहुतिराग्नीध्रीयेऽधर्वयुर्यथा पूर्वे कृतमामिशर्भनं तपैष न तु स्वयं जपः ।
आग्नीध्रीय उत्पन्न एतत्कर्म, न तु पूर्वम् ॥ २७ ॥

न पुनर्भेदपञ्जं करोति ॥ २८ ॥

ततो निवृत्तिः ॥ २८ ॥

यदि व्रियेत प्रागवभृथादम्न्यवभृथं कुर्याः ॥ २९ ॥

यदि यजमानो व्रियेताक्रियमाणे तु नैमित्तिके प्रागवभृथादश्चितरेव दहनम् । अस्य
पारेसमापने कृते नैमित्तिके न तु प्रत्यक्षविधानात् । अधिकारः पितृमेषेन यजमानार्थ-
स्वात् कर्मणः स नास्ति यदर्थं तत् क्रियते । अन्ये त्वाहुः—आग्निषु प्राक्षिप्यत इति ॥ २९ ॥

अवभृथं वा गमयित्वोदाहृत्यावभृथादप्निभेरभिसमाहारं दहेयुः ॥ ३० ॥

अवभृथस्मानमन्त्रैरवभृथमन्त्रेणावभृथ इति । अथवा—‘अवभृथं नीत्वा स्वकालेऽवभृ-
थस्मानकाले तूर्णी प्रोक्ष्याभ्युदाहृत्य प्राग्वशमुन्नेतारं पुरस्कृत्य, अथ लुतं यजमानकर्म
निवर्तते । संस्कार आशीषश्च आयुराशास्त इत्येवमाद्याः समाप्य साङ्कं कलुं स्वैरप्य-
ग्रिभिः । ये पितृमेषे व्यापारं गच्छन्ति तैर्यथालोकं दहेयुः । पत्नीप्रियाणेऽ(मरणे)प्ये-
तदेवेति मीमांसकाः । तस्या अपि प्राभास्यात् । पत्नी अङ्कं, तस्मान्न तस्या इत्युप-
देशः ॥ ३० ॥

एतावदेकाहे ॥ ३१ ॥

एतावदेकाहे विधानात् ॥ ३१ ॥

अहर्गणे त्वाहर दहेत्युक्त्वा दक्षिणाप्नेरङ्गारे
निर्वर्त्य निर्मन्थयेन वा दहेयुः ॥ ३२ ॥

अहर्गणे तु सत्रेऽहीने वाऽहर दहेत्युक्त्वा यजमानमात्मानमध्वर्युराहर तं यजमानं मृतं विधिना दह तं चैनामिति प्रैषार्थः । दक्षिणाम्बेग्हीत्वाऽङ्गारान्निर्मन्थेन वा, मृतस्य यजमानस्य दहनं तूष्णीममात्यैः कर्तव्यम् । वर्तमानमहः परिसमाप्यास्य पत्नीसंयाजान्तं कर्मान्ये कुर्यात् ॥ ३२ ॥

दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यामस्थिकुम्भं निदधाति ॥ ३३ ॥

यजमानस्य चेति शेषः ॥ ३३ ॥

तिसृभिः सार्पराज्ञीभिरभिप्रतिहृताभिरुद्धातारः
स्तुवीरन् ॥ ३४ ॥

उद्धातारः सार्पराज्ञीभिः स्तुवीरन्निति तिसृभिरस्थीनि ॥ ३४ ॥

इतर ऋत्विजो होतृप्रथमाः प्राचीनावीतिनो
यामीरनुब्रुवन्तः सार्पराज्ञीनां कीर्तयन्तो दक्षिणा-
न्केशपक्षानुद्ग्रथ्य सव्यान्वसस्य दक्षिणानूरूना-
ग्रानाः सव्यानित्येकेषाम् ॥ ३५ ॥

ऋत्विजो होतृप्रथमाः प्राचीनावीतिनो दक्षिणान्केशपक्षानुद्ग्रथ्य बृद्ध्वा सव्या-
न्मुक्त्वा दक्षिणानूरूनाग्राना विपरीतमित्येके ॥ ३६ ॥

त्रिः प्रसव्यं मार्जालीयमनुपरीयुः ॥ ३६ ॥

अस्थीनि त्रिः प्रसव्यं परिगच्छन्त्यप नः शोशुचदघमिति मन्त्रेणानेन पश्चाद्यामीयं
यमो दाधारेति सार्पराज्ञीश्च कीर्तयति । यत्स्तुतमननुशामि(?)स्तमिति लिङ्गात् । उच्चै-
स्तुष्टमानसाः सर्पराज्ञीः । सव्यान्वद्ध्वा दक्षिणान्मुक्त्वा सव्यानूरूनाग्रानाः खीरेव
प्रतिनिधिमप नः शोशुचदघमित्येतेनैव तत्कृत्वोदड्मुखा गच्छन्ति । अथैभ्यो यजमा-
नेभ्यो दक्षिणोऽशमानं परिधिं दधाति—इमं जिविभ्यः० पर्वतेनेति विशेष्य(षोड)कृता-
स्वहीनसंततिषु पूर्वकाल एव रात्रौ परिस्तरणान्तं महारात्रे बुद्ध्वा यत्प्राप्तकालमहस्तन्त्रं
कुर्वन्ति ॥ ३६ ॥

ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहा मैत्रावरुणाग्रा वा मार्जाली-
यन्यन्ते भक्षानुपनिनीयुः ॥ ३७ ॥

अग्निष्ठोमनिमित्तं कुर्वन्त्युपसमूहनं, तस्य भूयस्त्वात् । तस्मादेव स्तोमान्(मा) गृह्णन्ते ।
तथा दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तेषूत्पन्नेषु नान्यमाज्यं निरुप्यते । केचित्त्वस्यार्थं सोमक्रयं
कुर्वन्ति । अयमग्निष्ठोमो नैमित्तिक इतरेषां मृतस्य नाधिकार इति न्यायः । तदा सर्वे
याजमानं कुर्वन्ति । सूत्रकारमतिस्तु तस्यायं यज्ञ इति तदा तु जपानां याजमानानां
संस्काराणाम्—आयुराशास्त इत्यादीनां लोपः । अग्निष्ठोमसंस्थासु सोमे चैन्द्रवायवाग्रा

ग्रहा मैत्रावरुणाग्रा वा । यामीषु सर्वस्तोत्राणि । स्तोत्रे स्तोत्रे वर्तमानेऽस्थित्रयो निशी-
यते । मार्जालीयेऽअङ्गप्रधानभक्षान्निनीयन्ते ॥ ३७ ॥

अग्रे आयूँ॒षि पवस इति प्रतिपदं कुर्वारन् ॥ ३८ ॥

अग्रे आयूँ॒षि पीति सर्वस्तोत्राणामारम्भः । अत्र विशेषमाहाऽपस्तम्बः—‘रथंतरसामैषां
सोमः॑ स्यात् । आयुरेवाऽत्मन्दयतेऽथो पाप्मानमेव विजहतो यन्तीति विज्ञायते’ ।
(आप० श्री० १४-७-२२) इत्यादि । रथंतरपृष्ठ एवायं स्तोत्रविधिः । अस्मि-
न्पत्नीसंयाजान्ते कृते तस्याग्रयोऽपशीयन्ते निर्मथ्य पितृमेधादिप्रकृतिवच्छेषं समाप्यन्ति ।
सत्रमहीनं वा । यस्त्वकृतो दिवसस्तस्मादारभ्य मृतस्य च यत्कर्म तत्सर्वं कुर्वन्ति ।
तस्मिन्निर्हारपक्ष एष विधिरनाथस्य ॥ ३८ ॥

एतावदनाथे नाथवतस्तु दग्धवाऽस्थीन्युपनश्च
यस्तस्य स्वो नेदिष्टी स्यात्तं तस्य स्थाने दीक्ष-
यित्वा तेन सह यजेरन् ॥ ३९ ॥

एतावदनाथे नाथंवत इति हेतुवचनात् । यदि तु नाथवान्दग्धवाऽहर दहेत्युक्त्वा
दक्षिणाम्नरङ्गारेण कृष्णाजिनेऽस्थीनि बदूध्वा निवाय तस्मिन्नपि न दृश्यन्ते । मृतस्य
यः पुत्रः सोदर्यो भ्राता वा मृतस्य स्थाने दीक्षित आत्मसंस्कारे न वपनमिति केचि-
द्वृचार्जक्षते । यस्याऽवृत्तिः । प्रेताग्रयस्तु ये दीक्षितास्त एव तिष्ठन्त्या क्रतुसमाप्तेः ।
येनेष्टयोऽग्रयस्ते गृहे तिष्ठन्ति नित्यकर्मापि तस्य क्रियते । प्रवासागतस्य चेत्रं स्वयं तु
पितृशुश्रूषां कुर्वन्प्रतिनिधिर्य एतेन सहेतरयाजमानस्तिष्ठति । मृतस्य यजमानस्य कर्म-
यः करोति ये त्वितरे यजमानास्ते ॥ ३९ ॥

संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुः । अग्निष्टोमः सोमो
रथंतरं गौरवीतं वा साम सप्तदशः स्तोत्रो व्याख्याते
ग्रहाग्रे स्तोत्रेऽस्थिकुम्भमुपनिदधाति ॥ ४० ॥

संवत्सरे पूर्णेऽस्थीनि याजयेयुरिति श्रुतेः । जपो यजमानसंस्कारश्च निवर्तते ।
अर्थलुप्ता आयुराशास्त इत्येवंविधा आशिष्यश्च । दीक्षणीया तु देवतापरिग्रहार्थेन न
दीक्षार्थेन । अग्निष्टोम ऐन्द्रदायवायाग्रा मैत्रावरुणाग्रा वेत्येवमादि पूर्वास्थियज्ञवत् । अनुत्पन्ने
तु मार्जालीये ये तक्षास्तेषां तु त्याग उत्करे । द्वादशमासात्मकमस्यास्थियज्ञस्य दक्षिणा
उद्वसानीयान्तं पृष्ठशमनीयं मैत्रावरुण्यामिक्षां वा कृत्वा क्रियतेऽस्थियज्ञः । एष विधिः
सूत्रकारणाम् । मीमांसकानां तु पृथक्पृथक् पृष्ठशमनीयं सौत्रामण्यामिक्षां कृत्वा यथैव
पूर्वयज्ञे दीक्षिताः सह(व)नेष्टिना(द्वया) कुर्वन्ति । तेषां नैमित्तिको यजेत प्रमीत इति

यावज्जनिवश्रुतेः । नित्यानां निवृत्तिः । अग्निहोत्रं तु मृतहोत्रे न क्रियते च तूरत्रमहूय-
मानानां लौकिकत्वश्रुतेः । अग्नेगुप्त्यर्थत्वादिति अनुपदकारवचनाच्च । केचित्तवहृयमा-
नाग्नीन्धारयन्ति । संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुरिति वचनात्र लौकिका भविष्यन्तीति मृत-
पत्न्यस्थियज्ञेऽपि दीक्षिते पत्नीकर्म च करोति नेष्टिसमीपतः ॥ ४० ॥

यामेन साम्ना स्तुवते । द्वादशशतं दक्षिणा ॥ (ख० २०) ॥ ४१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥

गतः ॥ ४१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशाखिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां पञ्चदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥

=====

अथ पञ्चदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

यदि सत्राय दीक्षेताथास्य साम्युत्थानं जायेत ।

सोमपय(वि)भज्य विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वस्तो-

मेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत ॥ १ ॥

सत्राय सत्रार्थम् । यज्ञशून्यसत्रेण यक्ष्य इत्युक्त्वा यदि न यजेत । यो यक्ष्य
इत्युक्त्वां न यजत इति लिङ्गात् । याऽत्र योक्ष्य इत्युक्त्वेति विधिप्राप्तां त्रैधातवीया-
मेके ॥ सहस्रदक्षिणां समाप्तनन्ति (आप० श्रौ० १४-८-२) इत्यापस्तम्बः ।
सा सहस्रदक्षिणा कार्या । सत्रे दीक्षित्वा रोगादिना निमित्तेन मध्य एवोत्थात्तुमिच्छेत्स
सोमस्य स्वांशं गृहत्वा स्वार्थीश्च समारोप्य गत्वा कृतान्तादेव प्रक्रम्य विश्वजिद्विधिना
ऋतुः समाप्तनीयः । एवमतिरात्रेण सर्वस्तोमेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत इति
वचनात् । न चास्य सप्तदशोऽग्निष्ठुद्वयति । अत एव विधेरयज्ञविभ्रेषात् ॥ १ ॥

कृतान्तात्कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

कृतान्तो यमः । तस्य संबन्धात्पैतृमेधिककर्माणि प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अवलिख्योखायास्तैरन्यां मृदॄ४ सर्वकृत्य कुर्यात् ॥ ३ ॥

यदि दीक्षासूत्रिष्ठासेदित्यापस्तम्बः । स चोखायाः पांसूनपादाय तैरन्यां मृदं संसृज्य
तूष्णीमुखां कृत्वा तस्यामुख्यमुत्पादयेत् ॥ ३ ॥

अवलिख्य पशुशिरसां तूष्णीकेष्वाश्लेषयेत् ॥ ४ ॥

तथा पञ्चपशुशिरोभयो लेशानपादाय लौकिकेषु पशुशिरःस्वाक्षिष्य मृदा प्रालिप्य
निदधाति ॥ ४ ॥

(पटलः] महादेवशाङ्किसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३२३

प्रणीत आहवनीये तूष्णीमग्निं हरति ॥ ५ ॥

‘ प्रणीतेऽग्नौ तूष्णीमन्यं प्रणयेत् । मन्त्रवन्तमित्यपरम् । (आप० श्रौ० १४-
८-१०) इत्यापस्तम्बः । प्रणीतेऽग्नावुत्तिष्ठत इत्यनुषङ्गः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

संचितेऽग्नावुत्तिष्ठतो न साम्युत्थानेऽग्निचयनं
विद्यते ॥ ६ ॥

‘ चितेऽग्नावुत्तिष्ठतो नाग्निचित्या विद्यते । तूष्णीं वाऽग्निं चिन्वीत । मन्त्रवन्तमित्य-
परम् । इति भरद्वाजः ॥ ६ ॥

प्राचीनमुदीचीनं वोदवसाय विहारः साधयित्वा
सर्वपृष्ठ्या (ष्ट्या) यजेत् । सर्वक्रतुभ्य आगूर्याश-
क्यमाने यष्टुम् । त्रैधातवयिया सत्रे तु विश्वजि-
ताऽतिरात्रेण ॥ ७ ॥

आगोरणं मनसा संकल्पः । वाचा चेत्यपरम् । सूत्रार्थः पूर्वव्याख्यातः ॥ ७ ॥
यदि सुन्वतामाहवनीयोऽनुगच्छेदाग्नीत्रात्प्रणये-
युरेनं यद्याग्नीधो गार्हपत्याद्यदि गार्हपत्यो
मन्थेयुरेनम् ॥ ८ ॥

सुन्वतामिति जात्याख्यायामिति बहुवचनम् । नतु सत्रार्थम् । औत्तरवेदिकस्याऽग्नी-
धीयोऽग्नियोनिस्तरस्यापि शालामुखीयः । तस्य त्वदक्षाणमन्थनम् । प्राक्त्वाग्नीध्रण-
यनादौत्तरवेदिकस्यान्वाहितविधिना प्रणयनं शालामुखीयात् । तस्य तु तेनैव विधिना
मन्थनं प्र[स]क्त्वाौत्तरवेदिकप्रणयनात्तेनैव विधिनाऽस्य प्रणयनं प्राजहितात् । प्राजहि-
तवदक्षिणाग्निसम्भ्यावसर्थ्यानां तु यथाप्रकृत्यन्वाहितविधिरेव सर्वत्र ॥ ८ ॥

यस्मादारोरुद्वायेत्तस्यारणी कुर्यात् ॥ ९ ॥

अत एव पुनर्मन्थेदित्युक्तम् । तत्र यद्वारुगतोऽग्निरन्ततोऽनुगच्छेत्तच्छत्त्वाऽरणी
परिकल्प्य मन्थेत् ॥ ९ ॥

क्रमुको भवति ॥ १० ॥

धनुरादिनिलेञ्चनप्रभवाः शक्लाः क्रमुकः, तत्रेन्धनार्थे भवति ॥ १० ॥

ब्रह्मण उद्ग्रात्रे होत्रेऽवर्यवे च चतुरो वरान्दद्यात् ॥ ११ ॥

मुख्याश्वत्वारो महर्त्विजः ॥ ११ ॥

यद्यक्रीतः सोमपहरेयुरन्यः क्रेयः ॥ १२ ॥

प्राक्क्रयादपहरणे पुनराहृत्य क्रय एव कार्यो नान्यतप्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

यदि क्रीतं यो नेदिष्टी स्यात्तत आहृत्याभिषुण्यात् ॥ १३ ॥

कीतस्यापहरणे यो नेदिष्ठि नेदिष्ठः सोमसंनिकृष्टदेश इति यावत् । ततो यावद-
र्थमाहृत्यं तमेवाभिषुणुयादित्यर्थः ॥ १३ ॥

सोमाहाराय सोमविक्रयिणे वा किञ्चिद्वात् ॥ १४ ॥

य इदानीं सोमस्य हर्ता यो वा पूर्वः सोमविक्रयी तयोरन्यतरस्मै यथाश्रद्धं
द्वात् ॥ १४ ॥

यदि तं न विन्देयुः पूर्तीकानभिषुणुयात् । यदि
न पूर्तीकानथ फालगुनानि । यदि न फालगुनान्य-
थार्जुनान्यथाऽऽदारान् । यदि नाऽऽदारान्या एव
काश्चाऽऽद्र्वा ओषधीराहृत्याभिषुणुयात् ॥ (ख०२१) ॥ १५ ॥

पूर्तीकादय ओषधिविशेषाः । फालगुनानि तृणविशेषाः । तेष्वादाराः फालगुनानि
च समुच्चीयन्ते । तत्राप्यापस्तम्बीये विशेषः—‘पूर्तीकाभाव आदारान्फालगुनानि च
यानि श्वेततूलानि स्युस्तद्भावे याः काश्चौषधीः क्षीरिणिरसणदूर्वा कुशान्वा हरितानिति ।
वाजसनेयकम् । अप्यन्ततो त्रीहियवान्’ (आप० श्रौ० १४-१४-१३) इति ।
तत्राऽऽदारादयोऽपि सोमस्यैव प्रति निधयो न पूर्तीकादेः सोमस्याङ्गत्वात् । तेन सर्वेषां
तद्भर्मतच्छब्दौ भवतः । हरितानित्येव सर्वालाभेऽपि हरितान्त्रीहिस्तम्बान्यवस्तम्बा-
न्वाऽभिषुणुयान्न त्वसमाप्य विग्रहेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रतिधुक् प्रातः सवने पूर्तीकांश्च । दधि च माध्यं-
दिने सवने पूर्तीकांश्च । शृतं च तृतीयेसवने
पूर्तीकांश्च ॥ १६ ॥

प्रतिधुगादयः पूर्तीकाश्च सहाभिषूयन्ते, न तु श्रयणं प्रतिधुगादिभिरित्यर्थः ॥ १६ ॥
अपिवा प्रतिधुषा प्रातः सवने सर्वान्सोमाच्छ्री-
णाति । शृतेन माध्यं दिने सवने दध्ना तृतीय-
सवने नीतमिश्रेण ॥ १७ ॥

सर्वेष्वप्येतेषु प्रतिनिधिकल्पेषु प्रतिधुगादिभिः सर्वसोमानां श्रयणं स्यात् । समुच्ची-
यते च तत्तत्प्राकृतैः श्रयणैर्मेत्रावरुणादीनाम् । प्रतिधुगशृतं दुग्धमात्रं पयः । तथा च
भरद्वाजः—‘प्रतिधुगिति दुग्धमात्रं स्यात्’ इति । नीतमिति नवनीतम् । तन्मिश्रेण
केवलेन वा दध्ना श्रयणम् ॥ १७ ॥

अग्निष्ठोमः सोमः स्याद्रथंतरसामा ॥ १८ ॥

आरब्धः कतुराग्निष्ठोमान्त एव कार्ये रथंतरसामा च यद्यपि संस्थान्तरे सामान्तरं
वाऽभिहितमासीत् ॥ १८ ॥

(पठः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३१५

एकां गां दक्षिणां दद्यात्तेभ्युः एव ॥ १९ ॥ लालकर्णि नामुलाम् ततो
यद्यपि पुनरिज्यायां तेभ्यो दास्यन्ते दक्षिणास्तथाऽपि तेभ्य ऐवेत्यर्थः ॥ एवं च
पुनरिज्यायामपि त एवर्त्तिं इति सिद्धं भवति ॥ १९ ॥

पुरा द्वादश्याः संवत्सरे धा । तस्मा एव क्रतवे
पुनर्दीक्षेत । तत्र तद्द्यात्पूर्वस्मिन्दास्यन्तस्यात्
त एवैनमृत्विजो याजयेयुः ॥ २० ॥

प्रतिनिधिना प्रवृत्तस्य क्रतोः कर्मान्तरत्वभ्रमाद्विविग्नतरपरिमहनिरासार्थोऽयं नियमः ।
ब्राह्मणवाक्यमेतत्पुनरिज्याविधानार्थं व्याख्यातुमुदाद्वियते कल्पान्तरे पुनः सोमं क्रीणी-
यादिति लिङ्गेन पुनरिज्याऽनुमायते । वाक्यशेषश्च भवति यज्ञमेव तद्यज्ञमिच्छति,
इति । अत्रैवमुच्यतां तर्हि कियदन्तः पूर्वक्रतुः कियदादिश्चोत्तरः कश्च तस्य कालः का-
वा संस्थेति तदेतत्सर्वमाहाऽप्सतम्बः—‘अवभूथादुद्देत्य पुरस्ताद्वादश्यास्तस्मा एव
क्रतवे पुनर्दीक्षेत’ इति । अवभूथान्तस्तावत्पूर्वः क्रतुः । दीक्षणीयादिश्चोत्तरः ।
दीक्षायाश्च पूर्वमुत्याप्रभूत्यर्वाद्वादशरात्कालः । तस्मा एवं च क्रतवे दीक्षेत युत्संस्थः
प्रागारब्ध इत्यर्थः । आश्वलायनस्तु अत्र पूर्वमपि क्रतुमुदवसानीयन्त्रमुक्तवान् । यथा
यज्ञं संस्थाप्योदवसाय पुनर्यजेत, इति । विकल्पं त्वाह कात्यायनः—‘यथा समाप्य
पुनर्यज्ञोऽवभूथान्तो वा’ इति । तत्र तद्द्यात्पूर्वस्मिन्दास्यन्तस्यादिति । तामेव दक्षिणां
दद्यात् । यां पूर्वस्मिन्कतौ दास्यन्तस्यात् । दक्षिणोत्कर्षवत्त्वसामर्थ्यात् प्रागदक्षिणाऽयोऽ
पहार एवायं विधिः । दक्षासु दक्षिणासु रसस्यर्जीषस्य वाऽपहारेऽपि समाप्तिरेव प्रति-
निधिना । तथा प्रवृत्तद्रव्यलाभे नायं विधिः सर्वत्र । तथा चाऽश्चलायनः—‘सोमा-
धिगमे प्रकृत्येति एवं च पूतीकानेव क्रीतवतस्तदपहारे पुनर्स्तानेव लभमानस्य नायं
विधिर्भवति । तथा सर्वापहार एवायं विधिः । असर्वापहारे त्वतिशिष्टमन्येन वर्धयि-
त्वाऽभिषुण्युः । सर्वः क्रीतापहारविधिः क्रीतनाशदोषयोरपि दर्शनार्थः, तुल्यन्याय-
त्वात् । अभिदग्धे तु तत् प्रायश्चित्तं यदपहृत इति लिङ्गाच्च । तथा क्रीते राजनी नष्टे
दग्धे वा’ इत्याश्वलायनः ॥ २० ॥

अथ यदि सदोहविर्धानान्यभिदद्वैरन्ग्रहानधर्वयुः

स्पाशयेत् । स्तोत्राण्युद्घाता । शस्त्राणि होता ॥ २१ ॥

ग्रहान्गृहीतानगृहीतान्हुतान्होष्यमाणांश्चाधर्वयुः स्पाशयेत्कुष्येतत्यर्थः ॥ २१ ॥

अनभिदग्धे सोमे क्रतान्तात्कर्मणि प्रतिपद्वेरन् ॥ २२ ॥

‘पार्श्वतो देवयजनमध्यवसाय कृतान्तादेव प्रक्रामेत्तुः’ इत्याप्सतम्बः । देवयजनम-
वसाने वेदिकरणादीनि तूष्णीं क्रियन्ते मन्त्रिण वा प्रागुक्तन्यासात् । तथाऽनावृताः

क्रियेरन्नावृता वेत्याश्वलायनः । कृतान्तादिति यावत्कर्म कृतं ततः परं तन्नमित्यर्थः ।
प्राग्वंशादिमण्डपद्महे तु न देवयजनान्तरं गम्यते ॥ २२ ॥

दग्धे तत्प्रायश्चित्तं यदपहृते ॥ २३ ॥

अभिदग्धे तु सोमे यदपहृतप्रायश्चित्तं यो नेदिष्ठी स्यादित्यादि तदेव भवति ॥ २३ ॥
पञ्चात्र गा दक्षिणा ददाति । पञ्च वरानित्येकेषाम् ॥ २४ ॥

या तत्रोक्ता गौरेकां दक्षिणां दद्यादिति तस्याः स्थाने तत्र पञ्च दद्यात् । अनडु-
होऽपि प्राप्त्यर्थं वरवचनम् । प्रवृत्तद्रव्यस्य लाभे त्वत्रापि प्रकृत्या समासिर्दृष्टव्या ॥ २४ ॥

यदि ग्रावा दीर्घेत श्रुतानस्य मारुतस्य साम्ना
स्तुवीरन् । श्रमसाम्नेत्येकेषाम् ॥ २५ ॥

यदि प्रातःसवने ग्रावा शीर्घेत पुरस्ताद्वहिष्पवमानादित्यापस्तम्बः । दीर्घेत खण्डितः
स्यात् । श्रुतानस्य मारुतस्य यत्साम तेनात्र स्तुवीरन् । यद्यपि न तस्य च्छन्दोग्वैश्व-
सामत्वमुक्तं तथाऽप्यत एवानुवादात्कर्त्तिद्विधिर्दृष्टव्यः ॥ २५ ॥

यदि प्रातःसवने कलशो दीर्घेत वैष्णवीषु शिपि-
विष्ट्रवतीषु स्तुवीरन् ॥ २६ ॥

व्याख्यातमिदं ब्राह्मणे—‘यदि प्रातःसवने कलशो दीर्घेत वैष्णवीषु शिपिविष्ट-
वतीषु स्तुवीरन् यदि मध्यदिने दीर्घेत वषट्कारनिधनं साम कुर्यात् । यदि तृतीयसवन
एतदेव’ इति । तद्यथा ब्राह्मणमेवानुसंधातव्यमित्यर्थः । कलश इति द्रोणकलशस्यैवैक-
देशग्रहणं, यथा सत्यभासा भासा भीमसेनो भीम इति । दीर्घेत भिद्येत ॥ २६ ॥

यदि माध्यंदिने दीर्घेत वषट्कारनिधनं साम
कुर्यात् । यदि तृतीयसवन एतदेव ॥ २७ ॥

निधनमनित्यमा भक्तिः । तद्वषट्कारो यस्य तद्वषट्कारनिधनं तत्साम गायेयुः ॥ २७ ॥

यदि कलशो दीर्घेत वषट्कारनिधनं ब्रह्मसाम कुर्यात्-
रित्येकेषाम् । सर्वेषामनवयवेन श्रूयते ॥ (ख० २२) ॥

॥ २८ ॥ असवे स्वाहा वसवे स्वाहा विभुवे
स्वाहा विवस्वते स्वाहा गणश्रियै स्वाहा मलि-
म्लुचाय स्वाहा शूषाय स्वाहेति समाऽहुतीर्हु-
त्वेन्द्रस्य ग्रहोऽस्य गृहीतो ग्राहो देवानां पूरसि-
तं त्वा प्रपथे सह ग्रहैः सह पशुभिः सहर्त्विग्निभः
सह सौम्यैः सह सदस्यैः सह दाक्षिण्यैः सह

दक्षिणाभिः सह यज्ञेन सह यज्ञपतिना प्रवि-
शानि सह यन्मे अस्ति तेनेत्यभिमन्त्र्य ॥ २९ ॥

यद्वषट्कारनिधनं साम तद्वाणाच्छंसि साम कुर्यात् । तथाऽस्वे स्वाहा, इत्याहुतिषु
हुतास्वध्वर्युणा दीर्णमनुमन्त्रयते यजमानः । नोत्तरयोः सवनयोरयं विधिः । यदि प्रात्
सवने कलशो दीर्घेत (आप० श्रौ० १४-८-२९) इत्यापस्तम्बीये तु प्रातःसव-
नग्रहणादुत्तरविधावनुसवनमितिवचनाच्च ॥ २८ ॥ २९ ॥

सबेशाय त्वोपवेशाय त्वेत्यनुसवनं दीर्घं जुहोति ॥ ३० ॥

एतैः प्रतिमन्त्रमनुसवनं दीर्णे पञ्चाऽहुतीर्जुहोतीत्येके (आप० श्रौ० १४-८-२९)
इत्यापस्तम्बः । सवनत्रयार्थोऽयं कल्पः । तेन सर्वत्र विकल्प्यते । एवं कृते प्रायश्चित्ते
संधानीयद्रव्यैः कलशं प्रतिलिप्षेत् । तथा च बौधायनः—‘स यद्यवदीर्णो भवति प्रति-
लिप्त्येनम्’ इति । धारणासमर्थत्वे त्वन्यं मन्त्रेण प्रयुज्य तस्मिन्नर्मसमवनयेत् ।
स्कले तु रसे विधिमाह बौधायनः—‘आग्रयणादत्राऽसुं प्रस्कन्दयति’ इति । पूर्त-
भूदाधवननियोस्तु दीर्णयोः सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वाऽयमेव प्रकारो द्रष्टव्यः । तथा च तावे-
वैकैकं प्रकृत्याऽह बौधायनः—‘स यद्यवदीर्णो भवति लिप्त्येनम्’ इति । तथा-‘आग्र-
यणादेवात्राऽसुं प्रस्कन्दयति’ इति । समानोऽयं प्रकार आग्रयणस्थाल्यां विदीर्णयाम् ।
कलशात् रसोत्पत्तिः । यथोक्तम्—यदाऽप्रयणः कलशादिति ॥ ३० ॥

यदि सर्वैः पर्यायैरस्तुतमभिव्युच्छेत षड्भि-
हर्वत्रे स्तुयुः । तिस्रभिस्तिसृभिरितरम्यः ॥ ३१ ॥

यदि सर्वैः रात्रिपर्यायैः (आप० श्रौ० १४-२३-१२) इत्यापस्तम्बः । अतिरात्रे
त्रयो रात्रिपर्यायाश्चतुश्मसगणास्तैविभिरप्यस्तुते यदि व्युष्टा रात्रिः स्थात्तदा विष्वपि
पर्यायेषु होतृशस्त्रार्थानि स्तोत्राणि षड्भिः षड्भिः स्तुयुः, इतराणि मैत्रावरुणवास्त्रणा-
च्छस्त्यन्त्यच्छावाकशस्त्रार्थानि तिस्रभिस्तिसृभिः । एवं द्वादशस्वपि रात्रिस्तोत्रेषु हासः
कार्यः ॥ ३१ ॥

यदि द्वाभ्यां पर्यायाभ्यामस्तुतमभिव्युच्छेदोत्रे
मैत्रावरुणाय चान्यतरस्य स्तुयुः । ब्राह्मणा-
च्छस्तिसिनेऽच्छावाकाय चान्यतरस्य ॥ ३२ ॥

यदि द्वाभ्यां पर्यायाभ्यामस्तुते प्रथममात्रेण स्तुते व्युच्छेत्तदा पर्यायपर्याये होतृ-
मैत्रावरुणर्थे द्वे एव स्तोत्रे स्तुयुः । ब्राह्मणाच्छस्त्यन्त्यच्छावाकार्थं तु लुप्यते । एतदेव विष-
रीतमुत्तरपर्याये । मध्यमोत्तमयोः पर्याययोरितरतरापेक्षायां पूर्वोत्तरत्वं वेदितव्यम् ॥ ३२ ॥

यद्येकेन पञ्चहशभिर्हेत्रे स्तुयः । तिसुभिस्ति-
सृष्टिरितरेभ्यः ॥ ३३ ॥

यद्येकेन पर्यायेणास्तुते स्युचेत्तदा होतुः स्तोत्रं यथाप्रकृत्येव पञ्चदशभिः स्तुयः । इतरपि पञ्चभिः । अत्रेयं मीमांसा—‘किमयमभिव्युष्टिशङ्कायामेव विधिस्ताभिव्युष्टौ सत्याऽस्तु इति शङ्कायास्तु इति ब्रूयात् । कुतः । ब्राह्मणेष्वभिव्युच्छेदित्येवाऽस्त्रानात् । नियतपरिमाणभूतासु स्तोमवचनमनुपपत्तेश्च । न हि नियतकालपरिमाणा सर्वत्राभिव्युष्टि येन तत्परिमिताः स्तोमा नियम्येरन । अतः सत्यामभिव्युष्टौ नैमित्तिको हासः । न त्वनभिव्युष्टर्थं इति साप्रतम् । तदुक्तमुपग्रन्थकारेण—अभिव्युच्छेदित्येव शाटचायनि ब्रौहणे भवति । तथा भाष्ठविनो तथा कालविनां तथा तैत्तिरीयाणां तथा सर्वेषां विभवत्युपनिषत् एव स र्थात् । अथापि वेदनभिविवासार्थोऽभविष्यदपरिमितः स्तोमोऽभविष्यत् । यथा नाभिविवर्तते तथा स्तुवीरन्नित्येवाभविष्यत् । न ह्यनभिविवासार्थं परिमाणमुपद्यते । तेन तु परिमाणग्रहणेन जानीमोऽभिव्युष्ट्या संयुक्त एवायं कल्पे भवतीति ॥ ३३ ॥

अथ विवर्त्वदुषसे इत्याश्विनस्य प्रतिपदं कुर्वीरन् ॥ ३४ ॥

त्रिष्वप्युक्तेषु निमित्तेष्वैव प्रतिपत् ॥ ३४ ॥

यस्याऽश्विने शस्यमाने सूर्यो नोदियात् । सर्वा अपि दाश-
तयः शस्तुतः । सौर्यं पशुं बहुरूपमुपाकुर्यात् । यस्याऽश्वि-
ने शस्यमाने सूर्यो नाऽविर्भवतीति विज्ञायते ॥ ३५ ॥

यद्यु सूर्यो न प्रकाशके मेघाद्विच्छनस्तदा संधिचमसेषु भक्षितेषु नानावर्णश्छाग आख्यते प्रसूजयते च तत्र सद्वनीयतन्त्रम् । दश मण्डलान्यवयवा अस्या इति दशतयी ऋक्संहिता तस्या ब्रह्मो दाशतयीर्दशतयीरित्याहानतिभेदात् । ता बह्वीरप्यनुब्रू-
ण्यद्वा यावत्सूर्यः प्रकाशते ॥ ३५ ॥

यदि समन्वारव्यानाऽसंर्पतामुद्गाताऽपच्छिद्येत ।

यज्ञेन यज्ञमानो वृद्धेतादक्षिणः स यज्ञक्रतुः
संस्थाप्याऽध्यान्य आहृत्यः ॥ ३६ ॥

स यज्ञ उद्वसन्नियान्तः संस्थाप्यः । अथानन्तरे पर्वणि स एव क्रतुः पुनराह-
त्वयः ॥ ३६ ॥

तत्र तद्वद्याद्वद्वपूर्वस्मिन्दास्यस्यात् ॥ ३७ ॥

उक्तोऽर्थः ॥ ३७ ॥

[६ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३२९

ननु सन्त्वेते विधय एककस्यापच्छेदे । यदा पुनरेषां त्रयाणां द्वयोर्वा युगपदपच्छेद-
स्तत्र को विवेकः । किमत्र विवेचनीयं यावतामपच्छेदस्तावतां प्रायश्चित्तानि समुच्चेष्यन्ते
निमित्तसंनिपातात् । सत्यं समुच्चीयतां सर्वत्र प्रस्तोतृप्रायश्चित्तमविरोधात् । उद्भातप्रति-
हत्रोंस्तु विरुद्धे प्रायश्चित्ते कथं समुच्चेष्यते, न हृदक्षिणत्वसर्वस्वदक्षिणत्वयोः समु-
च्चयसंभवः । तत्राऽह—

त एवैनमृत्विजो याजयेयुः । अथ यदि प्रस्तोताऽ-

पच्छिद्येत यज्ञस्य शिरोऽपच्छिद्येत ब्रह्मणे वरं

दत्त्वा ॥ ३८ ॥

उद्भातप्रतिहत्रोंनिमित्तसंनिपाते मुख्यत्वादुद्भातुरेव प्रायश्चित्तं प्रवर्तते न प्रतिहर्तुस्तेन
विरोधात् । तस्य तु कृते सर्वप्रायश्चित्तमात्रं भवति ॥ ३८ ॥

अथ पर्वमानोत्सर्पतामुद्भातृणामपच्छेदे प्रायश्चित्तमारभ्यते —

स एव पुनर्वर्तत्वयः ॥ ३९ ॥

स एव पुनः पूर्ववद्विग्वरणविधिना वर्तत्वयः ॥ ३९ ॥

अथ यदि प्रतिहर्ताऽपच्छिद्येत पशुभिर्यजमानो
च्यूष्येत । पुनर्यजे सर्ववेदसं दद्यात् ॥ ४० ॥

क्रतुदक्षिणार्थे सर्ववेदसं दद्यात् ॥ ४० ॥

युगपदपच्छिद्वयोरुद्भातुः प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

प्रतिहर्तुः सर्वप्रायश्चित्तं जुहुयात् ॥ ४१ ॥

युगपदपच्छेदे तूद्भातुः प्रायश्चित्तं प्रतिहर्तुः सर्वप्रायश्चित्तं जुहोतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अस्त्वेव यौगपदे । क्रमादपच्छेदेऽपि किमयमेव न्यायः, नेत्याह—

पूर्वपरापच्छेदे यो जघन्यः सर्वप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ ४२ ॥

पूर्वपरयोस्त्वनयोर्यतरो जघन्योऽपच्छिद्येत ततरस्य प्रायश्चित्तमेव प्रवर्तते । सर्व-
प्रायश्चित्तमात्रं त्वितरस्य भवति । पूर्ववाधेनैव जघन्यप्रायश्चित्तस्योत्पत्तेः । तथा च
मीमांसका:—‘पौर्वार्पये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्’ (मी० सू० ६-९-१९) इति ।
एतदुक्तं भवति यदा प्रतिहर्ता जघन्यस्तदा सर्ववेदसमेव दीयते, न पुनरिज्या । यदा
तूद्भाता जघन्यस्तदा पुनरिज्यैव भवति न तत्रैव क्रतौ सर्ववेदसमात्रमिति । तत्र तु पुन-
रिज्यायां सर्ववेदसं देयमिति प्रतीयात् । कुत एतत् । पूर्वस्मिन्कर्तौ प्रागुद्भातुरपच्छेदा-
त्प्रतिहर्तपच्छेदने तस्यैव प्राप्तत्वात् । तत्र तद्वाद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यादिति नियमाच्च ।
तथा च मीमांसका:—‘यद्युद्भाता जघन्यः स्यात्पुनर्यजे सर्ववेदसं दद्याद्यथेतरस्मिन्’ (जै०

सू० ६-९-२०) इति । येषां त्वनुक्तमपच्छेदप्रायश्चित्तं ब्रह्मादीनां तेषां सर्वप्रायश्चित्तमेव सर्वत्र ॥ ४२ ॥

यद्युद्घाता जघन्योऽपच्छिद्येत् पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं
दग्धात् ॥ ४३ ॥

पूर्वसूत्रेण व्याख्यातम् ॥ ४३ ॥

यद्यार्थवे पवमानेऽपच्छिद्येत् सर्वप्रायश्चित्तं जुहु-
यात् ॥ (ख० २४) ॥ ४४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने षष्ठः पठलः ।

यदि माध्यंदिने पवमान एतदेव । आर्भवे सर्वप्रायश्चित्तमेव सर्वेषां कृते जुहुयात् ॥ ४४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां पञ्चदशप्रश्ने षष्ठः पठलः ।

=====

अथ पञ्चदशप्रश्ने सप्तमः पठलः ।

यदि सोम उपदस्येत्सुवर्णं५ हिरण्यं द्वैधं विभ-
ज्यार्थमृजीषेऽन्तर्धायापोऽवनयेदर्धमभ्युक्तीय ग्रहैः
प्रचरेत् ॥ १ ॥

हिरण्यस्यार्थं द्रोणकलशेऽवधाय वसतीवरीर्गृहीत्वा तासु पयः क्षिपेत् । तत्सो-
मस्थाने भवति । तस्मात्तु येषां ग्रहणं ग्रहणां चमसानामर्धमभ्युक्तीय होमः पूर्ववत् ॥ १ ॥
ब्रह्मण उद्घात्रे होत्रेऽधर्वयवे च चतुरो वरान्द्यात् ॥ २ ॥
उक्तोऽर्थः ॥ २ ॥

यद्याग्रयणः स्कन्देदुप वा दस्येदितरग्रहेभ्यो
निगृहीयात् । यदीतरे ग्रहाः स्कन्देयुरुप वा
दस्येयुराग्रयणान्निगृहीयात् । अन्याज्ञुकादध्य-
वाच ॥ ३ ॥

गतः । शुक्रध्वरहितानां ग्रहणां कलशस्य चाऽग्रयणो योनिरिति ॥ ३ ॥
अथान्यं विधिमाह—

द्रोणकलशान्निगृहातीति सर्वग्रहणां५ स्कन्दाना-
मुपदस्तानां वेति विज्ञायते ॥ ४ ॥

७ पटकः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाच्छ्यासमेतम् । ३२१

सर्वेषामेव ग्रहणां शुक्रध्रुवसहितानामुपदस्तानां स्कलानां च कलश एव योनिरिति ।
त एते चत्वारो विधयस्तत्र तत्र विकल्प्यन्ते ।

केचित्तु—सर्वग्रहाणामित्यनेन पवमानग्रहाणामपि ग्रहणभिष्ठवा पूतभृदाधवनीयोर-
प्युपदस्तयोः कलशादुत्पत्तिमाहुः । तदयुक्तम् । ‘यद्हो वा कलशो वा’ इति कल-
शस्य पृथग्रहणेन पवमानग्रहाणामत्र ग्रहग्रहणेनाग्रहणावगमात् । अतः कलशवदाग्रय-
णादेव तयोरुत्पत्तिः । यथा तं तं प्रकृत्याऽह बौधायनः—‘आग्रयणादेवाऽस्तु प्रस्क-
न्दयति’ इति । चमसानां तु सर्वत्र पूतभृत एवोत्पत्तिः, तद्योनित्वात् । सर्वेषामप्येषां
विधिनां योनिविशेषपरत्वात् । क्वचिदुपदासग्रहणं क्वचित्स्कन्दनोपदासग्रहणं चैवमादेना-
शप्रकारस्य प्रदर्शनार्थं द्रष्टव्यम् । तथा सर्वत्र सशेषस्कन्दने सोमे सोममभिगृह्य जुहु-
यादित्यमपि विधिरनुसंधातव्यः । यदा तु निःशेषः स्कन्दति तदा स्वेन स्वेन मन्त्रेण
यथायोनि गृहीत्वा सादयेत् ॥ ४ ॥

यदि ध्रुवः स्कन्देदायुर्दा आसि ध्रुव आयुर्मे दे-
हीति वर्चोदा आसि ध्रुव वर्चो मे देहीति तनूपा
आसि ध्रुव तन्वं मे पाहीत्यभिमन्त्र्य वरं ददाति ॥५॥

गतः ॥ ९ ॥

यद्युपदस्येत्सुवर्णं५ हिरण्यं त्रैधं विभज्य स्वाहा
दिव आप्यायस्वेति प्रथमवधायाऽप्याययति ॥६॥

स्थालीमात्त्व्य द्रोणकलशादाप्याययति । यदा तु दीर्णा स्यादसमर्था च तदाऽन्यां
प्रयुज्य स्कलशेषस्यावनीयाऽप्याययति । निःशेषस्कन्दस्तु ग्रहणमन्त्रैव ग्राह्यः ॥ ६ ॥

स्वाहाऽन्तरिक्षादाप्यायस्वेति द्वितीयम् । स्वाहा
पृथिव्या आप्यायस्वेति तृतीयम् ॥ ७ ॥

अवधायाऽप्याययतीत्यनुकर्षः ॥ ७ ॥

अध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा ओषधीभ्यः पशुभ्यो
नो धनाय विश्वस्मै भूतायाध्वरोऽसि स पिन्वस्व
घृतवदेव यज्ञस्य ध्रुवा द्यौध्रुवा पृथिवी ध्रुवं विश्व-
पिंदं जगत् । ध्रुवा ह पर्वता इमे ध्रुवो राजा विशा-
मयम् ॥ इहैवैषि मा व्यथिष्ठाः पर्वत इवाविचा-
चलिः । इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रमु धारय ।
अभितिष्ठ पृतन्यतोऽधरे सन्तु शत्रवः । इन्द्र इव
वृत्रहा तिष्ठापः क्षेत्राणि संजयन् ॥ इन्द्र एन-

मदीधरदधुवं ध्रुवेण हविषा । तस्मै देवा आधि-
ब्रुवन्नयं च ब्रह्मणस्पतिरिति चतुर्भिरभिमन्त्रय
वरं ददाति ॥ (ख० २५) ॥ ८ ॥

सन्नेऽभिमन्त्रिते चाध्वर्युणा, वरं ददाति यजमानः ॥ ८ ॥

यदि नाराशः स॒ स्कन्देद्यमध्वर्युरुक्तरं ग्रहं गृही-
यात् । तं वषट्कारानुवषट्कृते हुत्वाऽप्यायस्व
मदिन्तमेति तस्मादेनमाप्याययति तेनैनं भक्षवन्तं
करोति ॥ ९ ॥

भक्षिताप्यायितश्चमसो नाराशं स इत्युक्तम् । स यदि शोषणादिना नश्येत्तदा यश्च-
मसाप्यायनादनन्तरो ग्रह ऐन्द्रामादिस्तं स्वकाले हुत्वा चमसाध्वर्ये दद्यात् । स च
भक्षं शोषयित्वा तेन चमसानाप्याययति अनुप्रकम्पयति च द्विः । तदर्थत्वादाप्यायनस्य
॥ ९ ॥

देवाञ्जनमगन्यज्ञ इति प्रातःसवने सोमः स्कन्द-
मभिमन्त्रयेत । गन्धर्वाञ्जनमगन्यज्ञ इति माध्यं-
दिने । पितृञ्जनमगन्यज्ञ इति तृतीयसवने । आप
ओषधीर्वनस्पतीञ्जनमगन्यज्ञ इति नक्तम् । द्यावा-
पृथिवी जनमगन्यज्ञ इति । तिरोअह्नियानसोमे
सोममभिगृह्य निदधाति ॥ १० ॥

हविर्वा स्कन्देदित्यपस्तम्बः । हविः सवनीयादि । नक्तं रात्रिपर्यायेषु । तिरोअह्नेषु
संधिचमसेषु । एवमनुक्रमणात्तिरोअह्नेभ्यः परेष्वसोर्यामन्त्रमसगणेषु नायं विधि-
र्भवति ॥ १० ॥

पृष्ठदाज्यः स्कन्देद्यद्यथान्यद्यथि पृष्ठदाज्यं गृहीत्वा
द्रासश्चस्कन्द मनो ज्योतिर्जुषतामिति सञ्चहिता-
भ्यामेकाहुतिं जुहोति ॥ ११ ॥

यदि पृष्ठदाज्यः स्कन्देदिति भरद्वाजः ॥ ११ ॥

यद्यृतुग्रहैः प्रचरन्तौ मुद्येयातां विसृष्टुधेनाः सरितो
घृतश्चतो वसन्तो ग्रीष्मो मधुमाति वर्षाः शरद्दे-
मन्त उत नो मयोभुव उदप्रुषो नभसी संवसाथाम् ।
आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिर्थाता ददातु परि-
वत्सरो नः । संवत्सर क्रतुभिश्चाक्रपाणो मयि
पुष्टि पुष्टिर्दधातु ॥ आ देवानां त्वमग्ने व्रतपा-

असि यद्वो वर्यं प्रमिनाम व्रतानि । मधुश्च मधु-
वश्च वासन्तिकावृत् । इमं यज्ञमैवन्तु ते मामवन्तु
अनु व आरभेऽनु माऽरभध्वं स्वाहेत्येतैः सह
दशभिर्निर्गयजुर्भिर्दशाऽहुर्तीर्जुहोति । प्रत्याहुति
वरं ददाति ॥ (ख० २६) ॥ १२ ॥

मन्त्रतो मुखतः प्रैषतो मार्गतो वा विपर्यासो मोहः । तत्र विसृष्टधेना इति पञ्चमिः,
मधुश्चेति त्रयोदशमासनामभिश्च जुहोति ॥ १२ ॥

यदि सोमः स्कन्देद्रह्मन्सोमोऽस्कार्निति ब्रह्मण
आवेद्य यत्र स्कन्देत्तदपो निनीयाभूद्वेषः
सविता वन्द्योऽनु न इदानीमहं उपवा-
च्यो नृभिः । वि यो रत्ना भजाति मानवेभ्यः श्रेष्ठं
नो अत्र द्रविणं यथा दधिदित्यभिमन्त्र्य हिरण्य-
गर्भः सप्तर्तसाग्र इति जुहुयात् ॥ १३ ॥

ब्रह्मणः स्कन्दनादिवद्वनं प्रायश्चित्तानुसंधानार्थम् । तत्राभूद्वेष इत्यृचा स्कन्दमभि-
मन्त्र्य तस्योपरि पूर्ववत्प्रादेशान्मिति इत्यापस्तम्बः ॥ १३ ॥

यदि चमसमभक्षितं स्तोत्रेणाभ्युपाकुर्यात् ॥ १४ ॥

यद्यभक्षिते चमसगण उत्तरस्मै चमसगणाय स्तोत्रमुपाकुर्यात् ॥ १४ ॥

इन्दुर्हिन्वानमवागदि(र्धगि)न्दोरुभयोः सोमाः साम
[म]सूक्षत दिव्याश्च पार्थिवाश्च तस्य त इन्द्रपी-
तस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयार्मात्यभिवृष्टस्य
सोमस्य भक्षयाति ॥ १५ ॥

यत्र वर्षबिन्दुः पतितः सोऽभिवृष्टः । तस्य त्वेतावेक्षणं तूष्णीमिति गम्यते । प्रत्यस्मै
पिपीषत इत्यवेक्षणमन्त्रः । इन्दुर्हिन्दुरिति भक्षणमन्त्र इति सूत्रान्तरे द्रष्टव्यः । भक्षणम-
न्त्रस्तु नित्यमन्त्रप्रत्याम्नायः ॥ १९ ॥

यदि दीक्षतोऽवकिरेदप्स्वग्र इत्येषा । तपो-
घ्ये अन्तरां अमित्रांस्तपाश ऽसमररूषः
परस्य । तपा वसो चिकितानो अचितान्वि ते
तिष्ठन्तावजरा अयासः ॥ यो नः सनुत्यो

अभिदासदग्ने यो अन्तरो मित्रमहोऽवनुष्यात् ।
तमजरेभिर्वृषाभिस्तप स्वैस्तपा तपस्व तपसा
तपिष्ठ ॥ स स्मा कृणोतु केतुमा नक्तं चिह्नूर
आसते । पावको यद्वनभृतीन्प्रासमा मिनोत्य-
जरः । न हि ते अग्ने तसुवै क्रूरं चकारमत्यः ।
कर्पिर्बभस्ति तेजनं स्वं जरायुगौरिव । मेष
इव यदुप च वि च शर्वरी यदप्सुरग्रोरुपरस्य
खादति । शीर्णा गिरो वक्षसा वक्षणां जय-
श्च शून्वभस्ति हरितेभिरासभिरित्येतैः सह
दशभिर्क्रियजुर्भिर्दशाऽहुतीर्जुहोति । प्रत्या-
हुति वरान्ददाति ॥ (ख० २७) ॥ १६ ॥

ब्रह्मचर्यावस्थस्य योनौ रेतःस्कन्दनमवकिरणम् । अयोनावपि बुद्धिपूर्वमित्यपरे ।
षट्पूर्णाहुतहुत्वा, इत्यापस्तम्भः । पूर्णया सुचाऽहुतिः पूर्णाहुतिः । प्रत्याहुतीत्यनेनैकै-
कम्भ्या अहुतेकैको वरो दक्षिणेति दर्शितं, न त्वाहुतावाहुनौ हुतायां देय इति ।
अन्यथा षट्पूर्णाहुतीहुत्वेत्यनेन विरोधात् । अन्विष्टकं दक्षिणा ददातीत्यादौ तथा दर्श-
नाच ॥ १६ ॥

यदेवा देवहेडनमिति वा (दशाऽहुतीहुत्वा पव-
मानः सुवर्जन इत्येतेनानुवाकेनाभिषिञ्चेत्) ॥ १७ ॥

अभिषेकवचमीन्नावगाहेत् । पत्न्या सहावकिरणे तन्त्रेणाऽहुतीहुत्वा पृथगुभयोरभि-
षेकः । यदि पुनर्दीस्यामयोनौ वा रेतःस्कन्दनं स्यात्तदा सामयाचारिकोऽपि विधिरनुसन्धा-
तव्यः । शूद्रायां च रेतः सिक्त्वाऽयोनौ वाऽब्लिङ्गाभिरप उपस्पृशेत् । वारुणीभिर्वाऽन्यैः
प्रविष्टेरिति । अबुद्धिपूर्वकस्कन्दने तूक्त एव विधिः । यन्मेऽत्र पयस इत्यादिना ॥ १७ ॥

यदि हुताहुतौ सोमौ सश्मृजेयातामन्तःपरिध्या-
हवनीयादङ्गारं निर्वर्त्य यज्ञस्य हि स्थ क्रित्विया-
विन्द्राश्री चेतनस्य च हुताहुतस्य तृप्यतमहुतस्य
हुतस्य च हुतस्य चाहुतस्य चाहुतस्य हुतस्य
चेन्द्राश्री अस्य सोमस्य वीतं पिवतं जुषेथां
स्वाहोति हुताहुतौ सोमौ जुहुयात् ॥ १८ ॥

यदा ग्रहस्य चमसस्य वा हुतस्य भक्षायाऽनीयमानः शेषः प्रसा(मा)दात्क्वचिद-

७ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३३५

हुतग्रहादावापतेत् । अहुतो वा ग्रहादिर्हुतशेषे तदा ‘तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत्’ इत्यापस्तम्बः । तं संसृष्टमेवं हुत्वा तस्मै भक्षं प्रयच्छेद्यः पूर्वहुतशेषभक्षणः प्राप्तः ॥ १८ ॥

मा नोऽध्वरिषुः पितरो मोत धीरान्मा न; स
बन्धुरुत वाऽन्यवन्धुः । मा नो दुश्क्षा अघशः
ईशताहुतोऽयं यज्ञमप्येतु देवा इति हुताहुतौ सोमौ
भक्षयति ॥ १९ ॥

प्रत्याम्नायोऽयं नित्यरथ भक्षमन्तस्य ॥ १९ ॥

मा यजमानं तमोऽविद्यन्मत्विजो मा इमाः प्रजाः ।
मा यः सोममिमं पिबात्सूसृष्टमुभयं कृतमिति
भक्षयन्तमभिमन्त्रयते ॥ २० ॥

अध्वर्युर्विति शेषः । यदा त्वध्वर्युर्भक्षयति तदैनं प्रतिप्रस्थाताऽभिमन्त्रयते । एवं संसृष्टं सोममिन्द्राभिम्यां प्रतिपाद्य पुनर्योनिति उत्पन्ने त्वं देवतां यजेद्यस्यै गृहीतोऽयमहुतोऽन्यत्र प्रतिपन्नः । यदा हुतस्यैकदेश एव हुतशेषे प्रतितो न कृत्स्नस्तदा शेषैव वर्धितेन यजेत ॥ २० ॥

स्मर्त्विजः सप्त सदाऽस्येषां दश क्षिपो आश्चिना
पञ्च वाजाः । प्राणो व्यानोऽपानो यन आकृत-
मग्रिः स्वाहा कृतऽहविरदन्तु देवाः ॥ प्रजापते
न त्वदेतानिति भक्षं व्यापन्नमुत्तराधर्षपूर्वाधि उप-
रवेऽवनर्येत् ॥ २१ ॥ दक्षिणार्धपूर्वाधि वा ॥ २२ ॥

क्रेशकीटादिभिरुपधातो व्यपत्तिः । तत्र पात्रमपि निर्णियते निर्लिख्यते वा यथादोषम् । न चान्यो भक्ष उत्पाद्यः । अप्रयोजकत्वात् । प्रतिपत्त्यन्तरेण शेषकार्याच्च । नाराशंसार्थरतृत्पाद्य एवानुप्रकर्मनार्थम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

स्कन्धा श्रौः स्कन्धा पृथिवी स्कन्धं विश्वमिदं
जगत् । स्कन्धाऽदो विश्वा भूतानि प्रस्कन्धाऽजाय-
ताऽ हविः ॥ इह गावः प्रजायध्वमिहाश्वा इह
पूरुषाः ॥ इहो सहस्रदक्षिणो रायस्पोषो निषीद-
तु ॥ अयं यज्ञो वर्धतां गोभिरश्वैरियं वेदिः ॥
स्वपत्या सुवीराः । इदं वर्हिरति वर्हीऽस्यन्येमं
यज्ञं विश्वे अवन्तु देवाः ॥ पयस्वतीरोषधय

इत्येताभिः पृष्ठदाज्यैः स्कन्नमभिमन्त्रयापोऽभ्य-
वहृत्य पात्रं निर्णिज्य पुनर्निष्टप्य निदधाति ।
तस्मिन् हिरण्यैः शतमानमवधायैकमिषे विष्णु-
स्त्वाऽन्वेत्विति वैष्णव्यर्चाऽथान्यहृषि पृष्ठदाज्यं
गृहीत्वा द्रप्सश्चस्कन्देत्यभिमृश्याव्येनावघ्राप्य सा-
दयति ॥ २३ ॥

सुचमित्यापस्तम्बः । सुक्संयोगात्सुगतस्थैर्वायं विधिः । स्थालीगतस्य त्वाज्यवदेव
विधिर्भवति । तत्र स्कन्नं चतसृभिरभिमन्त्र्य स्कन्नशिष्टमप्सु क्षिप्त्वा पुनः स्थाल्याः
पञ्चकृत्वो वैष्णव्या गृहीत्वा मन्त्रेण सादयेत् ॥ २३ ॥

यदपामृक्षच्छकुनिर्मुखेन निर्क्रिते तव । अग्निष्टस-
र्वैः शुन्धतु हव्यवाङ्घृतसूदन इति शकुन्य-
वमृष्टं तस्यैतदेव प्रायश्चित्तं निर्लिख्यतेऽत्र पौ-
त्रम् ॥ २४ ॥

अभिमन्त्रणमन्त्रस्त्वत्र यदपामृक्षादिति भवति पात्रनिर्लिखेत्वं चाधिकम् । समानमन्य-
त्पूर्वेणेत्यर्थः । केचित्त मुखेनेति मन्त्रवर्णात् । काकमुखेनापमृष्टस्थैर्वै विधिमिष्टाऽङ्गा-
मतरस्तृष्टं तदव्यापन्नविधिनाऽप्सु क्षिप्त्वा निर्लिखितायां सुचि स्वमन्त्रेण गृह्णन्ति ॥ २४ ॥

यदवालिक्षच्छवपानमुखेन निर्क्रिते तव । अग्नेष-
त्सर्वं शुन्धतु हव्यवाङ्घृतसूदन इति श्वापदाव-
लीठमभिमन्त्रयते । तस्यैतदेव प्रायश्चित्तम् । (अ-
भ्यवहरणादि पूर्ववत् ।) नात्र पात्रं प्रयु-
जयते ॥ (ख० २८) ॥ २५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥

शुन इव पादा यस्य स श्वापदः श्वशागालमार्जारादिः पञ्चनखः । तदवमृष्टं त्वेतयाऽ-
भिमन्त्र्य सुचं च तां त्यक्त्वा पात्रान्तरं संस्कृत्य तस्मिन्गृह्णाति । समानमन्यत्पूर्वेण ।
एतेनैव निर्दर्शनेन पतितोदक्याद्यप्रयतस्तृष्टानां द्वादशमलोपहतानां च त्यागो वेदि-
तव्यः ॥ २९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यार्या महादेवशाङ्किसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां पञ्चदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ २९ ॥

अथ पञ्चदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

यदस्य पारे रजस इति जुहुयात् । यदि पशु-
रूपाकृतो वेषेत् निषीदेद्राश्येतोच्छ्रयेत्पलायेता-
कामसंज्ञपने च । यस्माद्गीषाऽवेपिष्ठास्ततो नो
अभयं कृथि । प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो मृड नपो
रुद्राय मीढुष इति द्वितीयां वेषमाने ॥ १ ॥

उपाकरणप्रभृत्या संज्ञपनाद्यदि पशुः कन्देत्तदा यदस्य० इति हुत्वा यस्माद्गीषे-
त्यनया जुहुयात् । अभिमन्त्रयेत् वा पशुमित्यापस्तम्बवैखानसौ । संज्ञपनदशायां
त्विन्द्रस्य भाग इत्यवेक्षणस्यापि समुच्चय इति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

यस्माद्गीषा न्यषद् इति द्वितीयां निषणे ॥ २ ॥

जुहुयादित्यनुर्वते । उपाकृतस्योपवेशने त्वेतयैव यस्माद्गीषा न्यषद् इति विकृतया
द्वितीयामाहुतिं जुहुयात् । समानमन्यत्पूर्वेणेत्यर्थः । केचित्तु तिष्ठति पशा विति प्रयजेषु
नियमात्त्रैवैनं विधिमिच्छन्ति ॥ २ ॥

उदुस्त तिष्ठ प्रतितिष्ठ मा रिषो मेमं यज्ञं यजमानं
च रीरिषः । सुवर्गे लोके यजमानः हि धोहि शं
न एधि द्विष्ठे शं चतुष्पद इत्युत्समुत्थापयेत् ॥ ३ ॥

निषणे तं मैत्रावरुणो दण्डेनोत्थापयेदित्यापस्तम्बः । निषणे त्वयमप्यपरो विशेष
इति भावः । उत्सवावदस्य गोजातिवचनत्वाद्वच्युत्वेत्यविकृतो मन्त्रः ॥ ३ ॥

उच्छागेति च्छागम् । उन्मेषेति मेषम् । ऊर्ध्वं
ऊषुण ऊतय इति द्वितीयाम् । ऊर्ध्वो नः
पाह्यःहसो निकेतुना विश्वः समत्रिणं दह ।
कृधीत ऊर्ध्वा च रथाय जीवसे विदा देवेषु
नो दुव इति तृतीयाम् ॥ ४ ॥

च्छागमेषयोत्तुच्छाग तिष्ठ उन्मेष तिष्ठेति विक्रियते । वशायां तु जात्यनादरेणोद्वशा
इत्येव भवति । तत्रोच्छागेत्यस्य प्रकृत्यर्थत्वाद्विकृतिषु पश्चनेकत्वे खीपशौ च यथार्थ-
मूहः । नोम्नादीनामूहो विकृत्यर्थमेवोपदेशात् ॥ ४ ॥

यस्माद्गीषाऽवाशिष्ठा इति द्वितीयां वाश्यमाने
यस्माद्गीषा समुत्कृत्यस्था इति द्वितीयामुच्छ-
यति ॥ ५ ॥

स्पष्टम् ॥ ९ ॥

यस्माद्वीपाऽपलायिष्ठा इति द्वितीयां पलायितेऽ-
नागच्छत्यन्यं तद्बूँ तद्वर्णं तद्वयसं तज्जातीयं
तद्वैवतमुपाकृत्य तेन सःस्थापयेत् ॥ ६ ॥ तज्जातीयेऽविद्यमाने अजा अवयो गाव इत्यन्योन्यस्य
प्रतिनिधयो भवन्ति ॥ ७ ॥

अपक्रमणं पलायनम् । ‘अनागच्छत्यन्यं तद्बूपर्णवयसं तद्वैवतमुपाकृत्य यजेत् ’
इत्यापस्तम्बः । तस्मिन्नागमयिहुमशक्ये सति संस्थानवर्णवयोभिस्तत्सदृशं तज्जातीय-
मन्यमुपाकुर्यात् तज्जातीयालाभे प्रतिनिधिरुक्तः सूत्रकारेण—‘अजा अवयो गाव इत्य-
न्योन्यप्रतिनिधयो भवन्तीति ॥ ६ ॥ ७ ॥

तेष्वविद्यमानेष्वाऽयेन शेषः सःस्थापयेत् ॥ ८ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ८ ॥

यस्माद्वीपा समज्ञास्था इति द्वितीयामकामसंज्ञपने ॥ ९ ॥

स्वयं व्याध्यादिना मरणमकामसंज्ञपनम् ॥ ९ ॥

य इदमकस्तस्मै स्वाहेति सर्वोत्तमां जुहोति ॥ १० ॥

उत्तमां तृतीयामित्यर्थः । सर्वत्र तृतीयामित्यापस्तम्बवैखानसौ ॥ १० ॥

न वा उ वेतमित्र्यसे । आशानां त्वा विश्वा
आशाः । आपो हि ष्ठा मयोभुव इति चतस्रभिः
पशुं व्यापनमभिमन्त्रयापोऽभ्यवहृत्यान्यं तद्बूँ
तद्वर्णं तद्वयसं तज्जातीयं तद्वैवतमुपाकृत्य तेन
सःस्थापयेत् । तज्जातीयेऽविद्यमाने ॥(ख०२९)॥
पलायिते व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

मृतं पशुमपोऽभ्यवहृत्य पूर्ववदन्येन यजेत् ॥ ११ ॥

उखाऽस्त्रवन्तीमगदामकर्माग्निर्हीता पृथिव्यन्तरिक्षं
शौर्यदत्तश्चयुतदशावेत्र तत्र तत्प्राप्नोति निर्कृतिं
पराचैरिति पशुखाऽस्त्रवन्तीमभिमन्त्रयेत् ॥ १२ ॥

भिन्नां स्त्रवन्तीमभिमन्त्रयामुखां संस्कृत्य निवेशयेत् ॥ १२ ॥

यावन्ति पशोरवदानानि न विन्देयुस्तावत्कृत्व
आज्यस्यावद्येत् ॥ १३ ॥

यर्हि पशुमित्याभ्य ये पशुं विमर्शनीरन्वित्यनं प्राप्यदुक्तं ब्राह्मणे तत्त्वैवानुसंधानत्व्यमित्यर्थः । तत्र हि दैक्षं पशुं प्रकृत्योक्तम्—‘यर्हि पशुमाप्रीतमुदञ्चं नयन्ति तर्हि तस्य पशुश्रपणं हरेत्’ इति । यर्हि यस्मिन्काले पशुमाप्रीतमिष्टप्रयाजं संज्ञपनार्थमुदञ्चं नयन्ति तर्हि तस्मिन्काले तस्य तस्मात्प्राजहितात्पशुश्रपणं शामित्राग्निं हरेदित्यर्थः । पुनश्च यजमानं वा एतद्विकर्षन्ते यदाहवनीयात्पशुश्रपणं हरन्तीत्याहवनीयादुद्धरणं निनिदित्वोक्तम् । स वैव स्यान्निर्मन्थं वा कुर्यादिति । स एव प्राजहित एव योनि: स्यान्निर्मन्थं वेत्यर्थः । पूर्वत्र चात्र च तद्वृत्ताभ्यां प्राजहितपरामर्शं इत्येतदपि प्राच्छमग्निं प्रहरन्तीत्यादिब्राह्मणपर्यालोचनैव प्रत्येतत्व्यम् ।

बौधायनशाऽऽह—‘स वैव स्यादिति पुराणगार्हपत्यमभ्युपदिशति’ इति । समानोऽयं विधिः सवनीयेऽपि तत्प्रकृतित्वात् । निरूपशौ त्वाहत्यवचनादाहवनीयादेवाऽऽहर्तव्यः ।

पुनश्चोक्तं ब्राह्मणे—‘यदि पशोरवदानं नश्येदाज्यस्य प्रत्याख्यायमवद्येत्सैव ततः प्रायश्चित्तिः’ इति । पशुसंबन्धेकमनेकं वाऽवदानं नाशदोषादिनाऽवदानायोग्यं स्यात्तस्य स्थाने ध्रौवादाज्यादवद्येदित्यर्थः । तदुक्तं भरद्वाजेन—‘यद्यद्विवस्तस्याऽज्यं प्रतिनिधिः’ इति । कृत्स्ननाशे तु पुनरालभ्यः ।

केचित्तु वपाहृदययोर्नशेऽपि पुनरालभ्यमिच्छन्ति तयोः पश्चात्मत्वसंभवात् । यथा आत्मा वपेति पशोर्वा आलब्धस्य हृदयम त्माऽभिसमेति, इति च । तद्युक्तम् । विशेषानुपदेशात् । अर्थवादमात्रत्वाच्चाऽत्मप्रवादस्य । तदुक्तं कात्यायनेन—अवदानहानौ नाऽद्वियेत, हृदयनाशे त्वन्यमालभेतेयेके हृदयं पशुभिरिति श्रुतेः । सर्वेषां वाऽज्यस्य यजेत, अर्थवादमात्रं पशुवचनमिति । यदि मतमनवदानत्वाद्वपाया न तत्रायं विधिरिति तदुपोत्तरसूत्रे निरसिष्यते वपादीनां मात्राहीनत्वेऽप्येकदेशे विद्यमाने तेनैव यजेत प्रतिनिधिना द्रव्यप्राधान्यात् । यथोक्तं मात्रापचारे तच्छेषणं समाप्नुयादिति ॥ १३ ॥

ये पशुं विमर्शनीरन्यस्तान्कामयेताऽर्तिमाच्छेयु-

रिति कुविदङ्गेति नमोवृक्षिवत्यर्चाग्नीघ्रे जुहुयात्
आहवनीये(शामित्रे वा) निरूपशुबन्धे ॥ १४ ॥

यदि दस्यवः पशुं विमर्शनीरन् जीवन्तं मांसावस्थं वा बलात्कारेण हरेयुस्तांश्च यदि यजमानः कामयेताऽर्तिं प्राप्नुयुरिति तदाऽनया जुहुयात् । तदलाभे तु पलायितविधि-रेव भवति ॥ १४ ॥

यद्यष्टापदीत्यनुबुध्येरन्याता रातिः सूर्यो देव
इति द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति ॥ १५ ॥

विकृतिषु खीपशुरालब्धव्या । यद्यष्टापदीत्यनुबुध्येत । गर्भिणीत्यर्थः । गर्भपादैः सहास्या अष्टौ पादा भवन्तीति कृत्वा गर्भप्रदर्शनार्थेत्वाच्च । गर्भद्वित्वादिना द्वादशपूर्णादावपि समानोऽयं विधिः । ततः प्राक्संज्ञपनादनुबोधे तामुत्सज्ज्यान्यामुपाकुर्यात् । परतस्त्वनुबोधे—धाता रातिः सूर्यो देव इत्याहुती जुहुयात् ॥ १९ ॥

यस्यास्ते हरितो गर्भ इत्यभिसन्ध्याऽऽर्दत-

नवर्तयोति प्रदक्षिणं गर्भपावर्तयति ॥ २० ॥

अथैनामध्वर्युरभिमन्त्रयत इत्यापस्तम्बः । गर्भिणीमिमन्त्रयते यस्यास्ते इति । विश्वसनकाले पशोरूपस्य निर्गमानुगुणमावर्तयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

वि ते भिन्नद्वितीय तकरीमित्यन्तरा श्रोणी गर्भ निष्ठिवदति ॥ २२ ॥

तदावरकमुल्बं नाम मेदं निष्पिक्वदिति च्छिनन्ति ॥ २३ ॥

बहिस्ते अस्तु बालित्याशयाद्गर्भं निरस्योरुद्धसो

विश्वरूप इन्दुरिति रसाय पात्रमुपयच्छति ।

शूलेन पशुश्रपणे निहत्य गर्भः श्रपयति ॥ २४ ॥

तत ऊर्वेर्मध्येन गर्भं निःसार्य शूले प्रणीक्ष्य(य) शूलाग्रेपोतं(ग्रोसं) कृत्वा निहत्य श्रपयति । गर्भश्रपणानुगुणमग्निसमीपे शूलं निखाय शामित्रे श्रपयतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

पशुपुरोडाशं निरुप्य न(भ)क्ती व्यावापृथिवीयं

गर्भपुरोडाशं निर्वपाति ॥ २६ ॥

पशुपुरोडाशनिर्वपणकाल एव चेज्जाता गर्भिणीति तदा तन्निरुप्यानन्तरं गर्भपुरोडाशमनुनिर्वपति । पुरस्तातु ज्ञाने यदैव जानीयात्तदैव निर्वपेत् । स च भक्ती व्यावापृथिवीभ्यां निरुप्यते, न गर्भदैवतायै । न चास्यैकक्षपालधर्माः, शेषस्योत्तरत्र प्रतिपत्तिविधानात् । इतरथा सर्वहुतत्वेन शेषासंभवात् ॥ २७ ॥

पशोरवदानान्यवदाय गर्भस्य पुरस्तान्नाभ्या

अन्यदवद्येदुपरिष्टादन्यदवदाय दैवतेष्ववदधाति

॥ २८ ॥

पशोदैवतेष्ववत्तेषु गर्भस्य नाभ्या ऊर्वमेकमवदाय दैवतेषु क्षिपति । तदा अधस्तान्नाभ्या अवदाय सौविष्टक्तेष्वित्यर्थः । पुरस्तादैव नाभ्यै प्राण उपरिष्टादपान इति लिङ्गात् ॥ २९ ॥

रसं त्रैधं करोति । दैवेतषु सौविष्टक्तेष्वैदेषु च ॥ ३० ॥

८५८] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३४९

यूपणः समुच्चार्थश्चकारो भिन्नक्रमो योजनीयः; समाप्तेषात्तत्पूर्ववतादीनां समुच्चे-
यान्तराभावाच्च । यूपणोपसिद्ध्य त्रिषु गर्भसं व्यानयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

एकपदी द्विपदीति वषट्कृते जुहोति ॥ २२ ॥

पुरस्तात्स्विष्टकत इत्यापस्तम्बः । पुरस्ताद्वन्स्पतेरिति वचनात्तस्ये पुरस्तादेवेयमा-
हुतिः ॥ २२ ॥

वृ५कृते विष्णो प्रतते अद्य शिपिविष्ट-
नामेत्यन्यतरया गर्भस्य दक्षिणपूर्व॑५सविथ
जुहोति ॥ २३ ॥

विष्णवे शिपिविष्टाय जुहोतीति लिङ्गात् । तथा किमित्ते विष्णाविति जुहोतीत्येव कल्पा-
न्तरकाराः । अतो दर्विहोमधर्मेण जुहोति ॥ २३ ॥

दक्षिणाकाले॑५ष्टाप्रूढिरण्यं दक्षिणा । तृतीयेऽ-
न्तरकोश उष्णीषणाऽ॒५विष्टिं भवाति । तद्व-
दाति । विवलान्कोशान्करोति ॥ २४ ॥

अत्राध्वर्यै॑५ष्टाप्रूढिरण्यं सकोशं ददाति । अष्टाप्रूढिरण्यमुष्टीषणाऽ॒५वेष्ट्य कोशो॑५-
वधाय तृतीयेऽवधाय तृतीयेऽवधाति, इत्यापस्तम्बः । अष्टाप्रूढिरिद्विकुं हिरण्यमुष्टीषण
दीर्घवोसाऽ॒५वेष्ट्य तत्कर्मिश्चित्सापिधाने कोशो॑५वधाय तमपि कोशमन्यस्मिन्कोशे
तथा कृत्वा तमपि तृतीये कोशो॑५वधाति । अष्टाप्रूढिरण्यं दक्षिणेत्यापस्तम्बः ॥ २४ ॥

मरुतो यस्य हि क्षये यज्ञेर्वा यज्ञवाहस इत्य-
न्यतरया पशुश्रपणे गर्भं जुहोति ॥ २५ ॥

गर्भं गर्भपुरोडाशं चाऽ॒५हवनीये जुहोति ॥ २६ ॥

गर्भपुरोडाशं च न स्वाहाकरोति ॥ २६ ॥

प्रतिषिद्धत्वात् ॥ २६ ॥

अपि वा मही चौः पृथिवी च न इति पशुश्र-
पणस्य शीते भस्मनि गर्भमुपोहति ॥ २७ ॥

अपिवेति पक्षान्तरधोतनार्थम् । उपोहनं प्रच्छादनम् ॥ २७ ॥

गर्भपुरोडाशं ॥ २८ ॥

उपोहतीत्यनुकर्षः ॥ २८ ॥

एतं युवानं परि वो ददामीति ॥ (ख० ३०)॥ पञ्चभिरभिमन्त्र्य ॥ २९ ॥

एतं युवानमित्यमित्यभिमन्त्र्य ततः स्विष्टकृदादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ २९ ॥

यस्यानप्रदृक्तो(को) यूपो विरोहेत्स्मिःस्त्वा-
ष्ट्रैः साण्डं लोमशं पिङ्गलं बहुरूपं (सवनी
यस्योपलभ्यं) कुर्याद्यत्तिःशतन्तवो ये वित-
त्तिर इति जुहुयात् ॥ ३० ॥

अहर्गणेषु यद्यसमाप्तकार्यो यूपो विरोहेत् तदा तस्मिन्नेव यूपे तत्कालपर्यगतस्य
पशोः प्रसङ्गन्यायेन त्वाष्ट्रं पशुमुपालभ्य कुर्यात् ॥ ३० ॥

यदि कृष्णशकुनिर्ध्वं रसयनुपर्युपरिसदो
हविर्धानान्यतिपतेऽन्नय उत्पन्ने शक्ये यष्टुः
सर्वेभ्यो हविभ्यः सोमेभ्यश्च द्रोणकलशे
समवदाय ये देवा येषामिदं भागधेयं
बभूव येषां प्रयाजा उतानूयाजाः । इन्द्र-
उर्येष्टभ्यो वरुणराजभ्योऽग्निहोतृभ्यो देवे-
भ्यः स्वाहेत्याहुतिं जुहोति ॥ ३१ ॥ अभये
पुनर्यजेत ॥ ३२ ॥

कृष्णशकुनिः काकः । स हविषामासनामामुपरि पक्षवायुना वीजमान उप समी-
पतो मञ्चेतेषामुपरि निर्विदेहा तत्र देवा इति जुहुयात् । तत्संसर्वं हविरप्सु प्रक्षिप्या-
त्यमुत्पादयेत् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

यश्चृक्तो यज्ञभ्रेष ऋच्छेऽद्भूरिति गार्हपत्ये जुहुयात् ।
यदि यजुष्टो भुव इति दाक्षिणाम्बौ । यदि सामतः
सुवरित्याहवनीये । यदि सर्वतः सर्वाभिरेकामा-
हवनीये ब्रह्मा वा जुहुयात् ॥ ३३ ॥

ऋक्तं ऋद्वारतः । ऋग्वेदविहितस्य कस्यचित्कर्मणो मन्त्रस्य वा भ्रेष इत्यर्थः ।
एवं यजुष्ट इत्यादि ॥ ३३ ॥

मनसा वा ध्यायेत् ॥ ३४ ॥

ब्रह्मेति शेषः ॥ ३४ ॥

औदुम्बरी नश्येऽद्भूयेत वाऽन्यां प्रच्छिद्योर्गस्यूर्जं
मायि धोहि श्रियो तिष्ठ प्रतिष्ठिता दिवः स्तव्या-
न्तरिक्षं च पृथिव्यां च दृढा भव धमित्री धरित्री
जनित्रीत्युच्छ्रयति ॥ ३५ ॥

(पट्टः) महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २४६

अध्वर्युरुद्राता यजमानश्चोच्छ्रयन्ति, इत्यापस्तम्बः । नाशः क्रिमिभक्षणमपहारादिर्वा ॥ ३५ ॥

अध्वर्युर्यजमानो ब्रह्मा वोच्छ्रयति ॥ ३६ ॥

एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायात् ॥ ३६ ॥

संमितां नित्येन यजुषाऽभिमन्त्रयते ॥ ३७ ॥

तूष्णीं निखाय वृतानस्त्वेति यजुषाऽभिमन्त्रयतेऽध्वर्युः ॥ ३७ ॥

यदि हविर्धने पद्येयातां दक्षिणामध्वर्युरुदृहीया-
त्प्रतिपस्थातोपस्तभ्नुयात् । उत्तरं प्रतिपस्थातोदृ-
हीयादध्वर्युरुपस्तभ्नुयात् ॥ ३८ ॥

हविर्धनशकटयोरुभयोरन्यतरस्य वा पतने दक्षिणामध्वर्युरुदृहीयादुत्कर्षयेत् । प्रति-
प्रस्थातोपस्तभ्नुयान्मेध्यामवद्ध्यात् । एतदेव विपरीतमुत्तरस्य ॥ ३८ ॥

वैष्णव्योपस्तभ्नुतः । वैष्णव्योपमिनुते । आधिन्या-
संमृशतः ॥ ३९ ॥

तत्रोद्धरणं तावदुभयोस्तूष्णिकम् । उपस्तम्भनं तु वैष्णव्यर्चा कुरुतः । ततस्त्वैवो-
पमायाऽश्विन्या संमृशतः कल्पयतश्च । तत्र यथास्थानमवस्थापनमुपमानमवस्थापनस्य
दृहीकरणं संमर्शनम् । इदं विष्णुः, इति वैष्णवी । यद्वा—दिवो वा विष्णोऽविष्णो-
र्नुकमिति पृथगृचावुभयोः । नित्यस्थापने तयोर्दर्शनात् । तदा तु वैष्णवीभ्यामिति भवति-
तव्यम् । या वां करोत्याश्विनी ॥ ३९ ॥

अग्रे वाजस्य गोमत इति तिष्ठभिरुष्णिग्निरध्व-
र्युरुग्रीष्मे जुहोति । ककुञ्जिः प्रतिप्रस्थाता ॥ (३१) ॥

भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो
अध्वरः । भद्रा उत प्रशस्तयः । भद्रा उत प्रश-
स्तयो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये । येना समत्सु-
सासहः । येनासमत्सु सासहोऽवस्थिरा तनु हि
भूरि शर्धताम् । वने मा ते अभिष्ठिभिरित्येता
आमनाता भवन्ति ॥ ४० ॥

पूर्वाभिस्तमृमिरुष्णिग्निरध्वर्युर्जुहोति । इतराभिस्तिसूभिः ककुञ्जिरितरः । षड्मिरु-
ष्णिककुञ्जिरिति श्रुतिरुदाहृता । तामापस्तम्बो व्याचष्टे—‘ पूर्वाभिस्तिग्निरध्वर्युः ।
उत्तराभिः ककुञ्जिः प्रतिप्रस्थाता ’ (१४-३०-७) इति ॥ ४० ॥

शिरो यज्ञस्य प्रतिधीयताममृतं देवतामयं वैष्णव्या
क्रियताऽशिर आश्विन्या प्रतिधीयतामीति चतु-
र्गृहीतं पञ्चगृहीतं वा गृहीत्वा समानौ होमौ
जुहुतः ॥ ४१ ॥

इयमध्याहुस्त्रिशीशीयेऽधिकारात् । समानौ होमाविति समानता मन्त्रैक्ये ॥ ४१ ॥

यद्याप्रिक्युखाऽस्मा भिद्येत् संकृष्ट्य पुनः कुर्यात् ॥ ४२ ॥

यद्यामा भिद्येत् तदा तान्येव कपालानि संकृष्ट्याद्विरुपस्कृत्य पुनः कुर्यात् । तूष्णी
मन्त्रैर्वा साम्युत्थानोक्तान्यायात् ॥ ४२ ॥

यदि पका भिद्येत् तैरेव कपालैः सुपिष्ठैरन्यां मृदं
संसृज्य कुर्यात् ॥ ४३ ॥

यदि पका भिद्येत् तदा कपालानि पिष्टा मृदं तेन सह मेलयित्वा कुर्यात् ॥ ४३ ॥

यस्याप्रिरुद्ध्य उद्वायेदाहवनीयं प्रणीय स एव
पुनः परीध्यः ॥ ४४ ॥

उखायां भव उस्यः । स यदि प्राक्संनिवापादुद्वायेद्वार्हपत्यादन्यमाहवनीयमाय-
तने प्रणीयेत् । ततश्च स एवाऽहवनीयः पुनः परीध्यः परित उखामित्यः । शणकुला-
येनेत्यारस्य जातोपस्थानान्तेन प्रवृत्तनविधिना पुनरुखायामुत्पादयितव्य इत्यर्थः । यस्य
तु कामतो निमित्ततो वा प्रदाव्यादियोनिर्निर्मन्थयो वा भवत्युरुद्ध्यस्तस्यापि स्यात्स्वादो-
नेराहृत्याऽधेयो नतु परीध्यः । पुनः परीध्य इति लिङ्गात् । स्वादेवैनं योनेज्ञनयतीति
लिङ्गाच्च ॥ ४४ ॥

कृष्णं वासो देयम् । कृष्णा धेनुः कृष्णो वा गौः
शतमानं च हिरण्यम् ॥ ४५ ॥

गौर्बलीवर्द्दः । चशब्दः समुच्चयार्थः ॥ ४५ ॥

यत्पूर्वस्मिन्नहन्युत्तरस्मा अहे यज्ञायज्ञियं प्रति
वसतीवरीर्थृहाति । तेनाहरभ्यासजति । तेन
यज्ञश्च संतनोति ॥ ४६ ॥

यत्पूर्वेद्युत्तराहार्थं कर्म क्रियते । यथा — सवनीयस्येधमावर्हिराहरणादि तेनोत्तरमहः
पूर्वस्मिन्नहन्यासजति, पूर्वोत्तरयोरह्वोः कर्मणि(णी) संबन्धातीति यावत् । तेन च यज्ञ-
मेव संतनोति । अन्यथा स एव विच्छिन्नः स्यात् । अतोऽयमावश्यकोऽभ्यासङ्ग
इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

यत्पूर्वस्मिन्नहन्युत्तरस्मा अहे स्तोत्रयमनुरूपं
कृत्वा शङ्खसति । तेनाहरभ्यासजति । तेन यज्ञः
संतनोति । यदतिप्रेष्यति तेनाहरभ्यासजति तेन
यज्ञः संतनोतीति ॥ ४७ ॥

यज्ञायज्ञियं प्रति यज्ञायज्ञियकाले । पयांसि आशीरादर्थानि विशास्ति । विविधं
प्रेष्यति । सूक्तवाक्काले श्वः सुत्यामिन्द्राग्निभ्यामित्यादिनाऽपि । शेषं पूर्ववत् ॥ ४७ ॥

एतेषामेकस्मिन्नक्रियमाणे नमो ब्रह्मणे नमो
अस्त्वग्रये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । नमो
वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे बृहते करोमि
स्वाहेत्येतत्प्रायश्चित्तं जुहुयादेतत्प्रायश्चित्तं जुहु-
यात् ॥ (ख० ३२) ॥ ४८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशः प्रश्नः ॥

एतेषामेकस्मिन्नपि कर्मणि पूर्वेद्युरेवाक्रियमाणे जुहुयादेते आहुती । किं पुनर्द्वयोर्बहुषु
वेत्यर्थः । द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्था ॥ ४८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
पञ्चदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां पञ्चदशः प्रश्नः ॥

अथ षोडशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

विनेययुक्ताश्विलसिद्धवर्यं
लसच्चिदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।
नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं
हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाच्छिवम् ॥

प्रायश्चित्तं पञ्चदशे प्रश्ने च समुदीरितम् ।

व्याचष्टे षोडशप्रश्ने द्वादशाहविधिं ततः ॥

अथ द्वादशाहस्य कर्मोच्यते—

द्वादशाहेन प्रैव जायते ॥ १ ॥